

"Öteki"ni Algılamaya Bağlamında Dinî Gruplar Arası İlişkiler

Asım YAPICI*

Kadir ALBAYRAK**

ABSTRACT

Nowadays, the dialogue between the cultures, beliefs and civilisations has gained a very important position in the world. However, every group has a distinctive social identity and this may conclude that the others are negative according to them. This situation is a serious handicap for both the dialogue between the religions and sects.

In this article, we have tried to investigate how to struggle against the phenomenon like prejudice and stereotypes which impede the dialogue among the religions and beliefs. So, we wanted to transfer the theoretical foresights and empirical results which socio-psychological researchs produced, to the issue of the dialogue between the religions.

KEY WORDS: prejudice, stereotype, reducing prejudice, dialogue with the other, sect, monotheistic religions, social identity, social categorization, the contact hypothesis, cooperation.

A. GİRİŞ

Bu çalışma, ötekini algılama sürecinde devreye giren ve dinî gruplar arası ilişkileri olumsuz yönde etkileyerek, dinler ve inançlar arasında gerçekleştirilmesi planlanan diyalog ve işbirliğinin önünde ciddi bir engel oluşturan stereotip ve önyargı¹ gibi olguların olumsuz etkilerinin azaltılıp azaltılmayacağı meselesini tartışmaktadır Çünkü Akaşe'nin de belirttiği gibi, *teolojik farklılıklar, tarihsel faktörler, dinin politikacılar tarafından manipule edilerek siyasallaştırılması ve bir türlü öz eleştiri yapamayan dinî grupların başkalarını aşırı şekilde kınama ve tenkit etme eğilimi içerisinde olmalarıyla birlikte, stereotipler ve önyargılar da dinî gruplar arası diyalogun önünde ciddi*

* Dr. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı

** Yrd. Doç. Dr. Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dinler Tarihi Anabilim Dalı

1. Stereotip ile önyargı çeşitli açılardan birbirinden farklılaşan, ancak birbirini tamamlayan olgulardır. Bu sebeple de genelde birbirine karıştırılmakta ve biri diğerinin yerine kullanılmaktadır. Biz ise bu çalışmada stereotip deyince "bir sosyal grubun ismi duyulduğu zaman zihinlerde çağrışım yapan nitelikleri", önyargı ifadesini kullandığımız zaman ise "bir kişiye sırf bir gruba ait olmasından dolayı olumsuz bir tavır takınma" anlamını kastediyoruz. Konuyla ilgili olarak bk. Azzi, Assaad Elia / Klein, Oliver, *Psychologie Sociale et Relations Intergroupes*, Dunod, Paris 1998, s. 26; Vinsonneau, Geneève, *Culture et Comportement*, Armand Colin, Paris 1997, s. 160; Amossy, Ruth / Pierrot, Anne Herschberg, *Stéréotypes et Clichés*, Éditions Nathan Université, Paris 1997, s. 35; Yapıcı, Asım, *Gençlerde Dini Kalıp Yargılar: Sosyal Psikolojik Bir Araştırma*, E. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Kayseri 2002, s. 20-28.

bir engel olarak karşımıza çıkmaktadır². Esasen Akāşe'nin dile getirdiği söz konusu bu hususlar iç içe geçmiş durumda olup, bunlar sürekli olarak birbirlerini beslemektedirler. Ancak biz bu makalemizde dikkatimizi sadece stereotipler ve önyargılar üzerinde yoğunlaştırmak istiyoruz. Amacımız ise, bu hususta sosyal psikoloji sahasında yapılan çalışmalardan elde edilen teorik öngörülerin ve empirik bulguların dinler ve inançlar arası diyalogun imkanı meselesine uyarlanarak, stereotip ve önyargı gibi fenomenlerin nasıl ortadan kaldırılabileceğinin ya da en azından onların etkinliğinin nasıl azaltılabileceğinin teorik imkanının araştırılması olacaktır.

B. "ÖTEKİ" Nİ ALGILAMA VE DİNİ GRUPLAR ARASI İLİŞKİLERİN MAHİYETİ

Bilindiği gibi insanlar, geçici veya sürekli, tabii veya sözleşmeli, büyük veya küçük çok çeşitli gruplara üye olarak hayatlarını devam ettirmektedirler. Bu gruplar, mensuplarına verdiği sosyal kimlikle, onların dış dünyayı ve orada cereyan eden fiziksel ve sosyal hadiseleri nasıl anlamlandıracaklarına kılavuzluk emektedirler. Başka bir deyişle, her grup kendi üyelerine sosyal bir algı kalıbı vermekte, onlar da dış dünyayı bununla algılamaktadırlar. Aslında bu doğal bir süreçtir. Çünkü algılama dediğimiz hadise sadece kişilerin beklentileri, arzuları ve ihtiyaçlarından kaynaklanmamakta, bunlarla birlikte, önceki yaşantılar, öğrenmeler, sosyal normlar, değerler, toplumsal ve kültürel atmosfer vs. de bu süreçte etkin bir rol oynamaktadır. Esasen burada söz konusu edilen faktörlerin hepsinin yerine ve durumuna göre az ya da çok, ama sürekli olarak birbirlerini etkilediği de bilinmektedir³. Şu halde bir gruba mensup olmak, basit bir aidiyet duygusundan ibaret değildir. *Burada çok daha farklı süreçler devreye girmekte ve kişi, kendi kültürünün ürünü olarak, belli bir dünya görüşü ile yakın ya da uzak sosyal çevresi başta olmak üzere dış dünyayı kendisine tanıtabilecek ipuçlarıyla kognitif kapasitesini zorlamadan, kendisine yabancı olanları, bilinmeyenleri kendince bilir bir hale getirmeye çalışmaktadır*⁴. Bu süreçte kişiyi en çok etkileyen ise, mensubu bulunduğu gruplardan edindiği sosyal kimlikleridir. Çünkü her grup kendisini ötekenden ayıran bir takım iddialarla yola çıkmakta ve grubun devamlılığı da büyük oranda ötekenden farklılaşarak kendine özgü bir anlam kazanmasıyla mümkün olmaktadır. İşte bu noktada her grup üyesi kendisinin diğer grup üyeleriyle benzeşen yönlerine değil, ayrılan ve farklılaşan yönlerine dikkat çekmesi söz konusu olmaktadır⁵. Bu anlamda; bir gruba ait olmak, aynı zamanda o grubun inançlarını, ideallerini, norm ve değerlerini, dünya görüşünü vs. de kabul etmek anlamına gelmektedir⁶. Gerçi birey için mevcut sosyal kimliklerinin hepsi aynı anlama ve değere sahip değildir. Bunlardan bazıları baskın durumdadır. Mesela bazı kişilerde etnik, bazılarında dinsel, bazıların da cinsel kimlik ön planda olabilir. Kişinin aidiyet şuurunun kuvvetli ya da zayıf olması veya ona prestijli

2. Akāşe, Halit, "Dinler Arası Diyalog Üzerine Bazı Düşünceler" *Kültürler Arası Diyalog Sempozyumu*, İstanbul 1998, s. 28.
3. Daha fazla bilgi için, bk. Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı: Psikolojinin Temel Kavramları*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1994, s. 121-123, 131-135; Morgan, Clifford T., *Psikolojiye Giriş*, (Çev. Hüsnü Arıcı ve ark.), H. Ü. Psikoloji Bölümü Yayınları, Ankara 1980, s. 265-280.
4. Tajfel, H. / Billig, M. G. / Bundy, R. P. / Flament, C., "Catégorisation Sociale et Comportement Intergroupes", *Expérience Entre Groupes*, Éd: W. Doise, J. C. Deschamps, Mouton, Paris 1979, s. 146.
5. Bk. Bilgin, Nuri, *İnsan İlişkileri ve Kimlik*, Sistem Yayınları, İstanbul 1996, s. 86.

bir benlik algısı sağlayıp sağlamaması onun hangi sosyal kimliklerini vazgeçilmez, hangilerini de vazgeçilebilir olarak algılayacağına imkan vermektedir. Ancak anlaşılan o ki, çoğu durumda dinî, mezhebî, ırkî ve siyasî kimlikler başat kategori olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle hem geleneksel hem de geleneksellikten modernizme doğru sıkıntılı bir geçiş yaşayan tranzisyonel toplumlarda dinsel kimliğin daha çok ön planda olduğu yapılan çeşitli çalışmalarda teyit edilmiştir⁷. Bu noktada dikkati çeken asıl husus ise, başat kategorinin kazandırdığı olumlu ve prestijli bir sosyal kimliğin ötekine yönelik aşağılayıcı, tahkir edici, küçümseyici, yaralayıcı, ayrımcı ve dışlayıcı söz ve fiillerle tezahür etmesidir. Bu da bizi dinî gruplar arası ilişkilerin mahiyeti ve bu süreçte söz konusu olan stereotip, önyargı ve ayrımcılık gibi olgulara götürmektedir.

Sosyal psikolojik anlamda "dinî grup" olarak tanımlanan dinler, mezhepler, cemaatler, tarikatlar vs. mensuplarına ötekinden farklılaşan bir dinî-dünya görüşü ve belli bir dinî sosyal kimlik vermek suretiyle onların dünyayı nasıl algılayıp değerlendirmeleri gerektiğine dair hazır algı kalıpları sunmaktadırlar⁸. Bununla birlikte her inanç temelde etnosantrik bir karakter arz ettiği, yani en doğru ve en mükemmeli temsil ettiği iddiasında olduğu için, öteki az ya da çok olumsuz algılanmaktadır⁹. "Mensup olunan grubun üstünlüğüne inanma" olarak tanımlayabileceğimiz *etnosantrizm* aslında az ya da çok her insan da vardır. Ancak bunun yoğunluğu ve şiddeti artınca bireyler kendi gruplarına ilahî bir yücelik atfetmeye, diğerlerine karşı da olumsuz hisler beslemeye başlayabilirler¹⁰. Bu durumun temel sebeplerinden birisi de, insanların genellikle kendi dinlerini tartışılmaz kabul etmeleri, hakikati anlama ve ona ulaşmada, dini inançlarından biraz taviz verdikleri anda, varlık nedenlerini kaybedecekleri korkusuna kapılmalarıdır¹¹. Bireylerin özellikle dinî inançlarla ilgili hususlarda karşısındakinin haklı olduğunu itiraf etmeleri son derece zor bir hadisedir. Çünkü böyle bir itirafın bir sonraki aşamasında, "öyleyse niçin bu itirafın gereğini yerine getirmiyorsunuz?" şeklinde bir soruyla karşılaşılması muhtemeldir. Dinî kimliğine az ya da çok bağlı olan bir kişinin bunu kabullenmesi hemen hemen imkansızdır. Sonra Watt'ın da belirttiği gibi, "hiç bir kimse en azından hakikatin özünü temsil etmediğine inmadığı bir dinî gruba kolay kolay bağ-

6. Bar-Tal, Daniel, "Croyances, Ideologie et Construction du Groupes", *L'Identité Sociale la Construction de L'individu Dans Les Relations Entre Groupes*, Ed: J.-C. Deschamps ve ark., PUG, Grenoble 1999, s. 44-45, 50.
7. Daha fazla bilgi için, bk. Hewstone, M. / Islam, M. R. / Judd, C. M., "Models of Crossed Categorization and Intergroup Relations", *Journal of Personality and Social Psychology* 64, s. 779-793; Taylor, D. M. / Jaggi, V., "Etnosantrizm and Causal Attribution in a South Indian Context", *Journal of Cross-Cultural Psychology* 5, 1974, s. 439-445; Yapıcı, *Gençlerde Dini Kalıp Yargıları*, s. 220-244.
8. Bk. Michel, Melsin, *L'expérience Humaine du Divin*, Cerf, Paris 1988, s. 48; Vergote, Antoine, *Din İnanç ve İnançsızlık*, (Çev. V. Uysal), MÜİFV Yayınları, İstanbul 1999, s. 91; Bu tür gruplara "sırf dini gruplar" da denmektedir. Bk. Wach, Joachim, *Din Sosyolojisi*, (Çev. Ü. Günay), MÜİFV Yayınları, İstanbul 1995, s. 92; Krş. Günay, Ünver, *Din Sosyolojisi*, İnsan Yayınları, İstanbul 1998, s. 238.
9. Dittes, James E., "Psychology of Religion", *The Handbook of Social Psychology* V, Ed. G. Lindzey, E. Aronson, Addison-Wesley, London 1963, s. 663.
10. Bourhis, Richard Y. / Gagnon, André, "Les Préjugés la Discrimination et Relations Intergroupes", *Les Fondements de la Psychologie Sociale*, Éd: R. J. Vallenard, Paris 1994, s. 735; Klineberg, Otto, *Psychologie Sociale*, PUF, Paris 1967, s. 580.
11. Şelek, el-Fadl, "Başlamayan Diyalog", (Çev. K. Albayrak), *Ç. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi I*, Adana 2001, s. 279-280.

lanmaz¹² ". Bundan dolayı öteki olarak kategorize ettikleri dış dinî gruplarla benzeşen değil, ayrışan yönlerine dikkat çeken her dinî grup, kendisinin hem en doğru hem de en farklı olduğu iddiasını sürekli canlı tutmak zorundadır. Bu da ötekinin olumsuz, hatta aşağılayıcı sıfatlarla değerlendirilmesine yol açmaktadır. Aslında bu durum, sosyal kimlik kuramcılarının da ısrarla vurguladığı gibi, sosyal kategorizasyon sürecinde ortaya çıkan olumlu bir sosyal kimliğe sahip olma arzusundan ya da böyle bir ihtiyaca bağlı olarak gerçekleştirilen sosyal kıyaslamalardan kaynaklanmaktadır¹³ . Diğer taraftan söz konusu bu süreçlerin, üstün ve saygın olma arzusuyla motive edildiği düşünülecek olursa, kendi dinî kimliklerine bağlı olan ve bu bağlılıklarından memnuniyet duyan fertlerin şu ya da bu şekilde öteki dinî grupları olumsuz algılamalarına ve değerlendirmelerine sebep olmaktadır. Gerek laboratuvar, gerekse saha araştırmalarında ortaya çıkmıştır ki, insanlar en basit gerekçelerle bile "biz" ve "onlar - ötekiler" şeklinde bir sosyal kategorizasyona tabii tutulunca kendi gruplarını kayırma, diğerlerini ise dezavantajlı kılma yolunu tercih etmektedirler¹⁴ . Bu empirik bulgulardan ortaya çıkan ilkenin rahatlıkla genelleştirilebileceğini söyleyen¹⁵ sosyal kimlik kuramcılarının göre bir kişi eğer kendisini bir gruba ait hissediyor ve bu aidiyetinden memnuniyet duyuyorsa, sağlam bir sosyal kimliğe sahip demektir. Esasen bu da diğer dinî gruplara yüklenen olumsuz stereotiplerin ve önyargıların tetikleyicisi olarak değerlendirilebilir¹⁶ .

Dinî-sosyal kimlikler diğer dinî gruplara atfedilen stereotiplerin ve önyargılı tutumların sosyal psikolojik anlamda temel kaynağı olmakla birlikte, burada şu iki hususu özellikle vurgulamak durumundayız:

1) Öteki dinî gruplara atfedilen stereotiplerin ve önyargıların arka planındaki temel sosyo-psikolojik sebeplerle, bunların şiddet ve yoğunluğunu etkileyen faktörler birbirinden farklıdır.

2) Diğer dinî gruplara yönelik atıfların olumlu ya da olumsuz bir içeriğe sahip olması ile, belirli dinî gruplara belirli sıfat ve ifadelerin yüklenmiş olması da farklı sebeplerden kaynaklanabilir.

12. Watt, W. Montgomery, *Dinlerde Hakikat: Sosyolojik ve Psikolojik Bir Yaklaşım*, (Çev. A. Vahap Taştan, A. Küşat), İz Yayıncılık, İstanbul 2002, s. 84.
13. Tajfel, Henri, "La Catégorisation Sociale", *Introduction à la Psychologie Sociale*, Éd: S. Moscovici, Librairie Larousse, Paris 1972, s. 292-293; Leyens, Jacques-Philippe / Yzerbyt, Vincent / Schadron, Georges, *Stéréotypes et Cognition Sociale*, Mardaga, Sprimont 1996, s. 89; Mouton, Jean, *Introduction à la Psychologie Sociale*, PUF, Paris 1985, s. 143; Turner, John C., "Comparaison Sociale et Identité Sociale: Quelques Perspectives Pour L'étude du Comportement Intergroupes", *Expérience Entre Groupes*, Éd: W. Doise, J. C. Deschamps, Mouton, Paris 1979, s. 153-155; Amossy / Pierrot, *Stéréotypes et Clichés*, s. 44.
14. Tajfel / Billig / Bundy / Flament, "Catégorisation Sociale et Comportement Intergroupes", s. 121-148.
15. Arkonaç, Sibel Aysen, *İstanbul Şehirli ve İstanbul Gecekondu Grubunun Kendilerine ve Birbirlerine Dair Sosyal Algıları*, İ. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1989 s. 49-51.
16. Deschamps, Jean-Claude / Devos, Thierry, "Les Relations entre Identité Individuelle et Collective ou Comment La Similitude et La Différence Peuvent Covarier", *L'Identité Sociale la Construction de L'individu Dans Les Relations Entre Groupes*, Éd: J.-C. Deschamps ve ark., PUG, Grenoble, 1999, s. 155-157; Yzerbyt, Vincent / Schadron, Georges, *Connaitre et Juger Autrui*, PUG, Grenoble 1996, s. 35-36; Serino, Carmencita, "Les Effets de la Comparaison avec Autrui et avec des Groupes", *L'Identité Sociale la Construction de L'individu Dans Les Relations Entre Groupes*, Éd: J.-C. Deschamps ve ark., PUG, Grenoble 1999, s. 129-130.

Bu anlamda bir Hıristiyanın Müslümana ya da bir Hıristiyanın Yahudiye yönelik tutumları ile bunlara hangi anlamların yüklendiği meselesi birbirine karıştırılmamalıdır. Aynı şekilde Müslümanların Hıristiyanlara, Yahudilerin de Hıristiyanlara yönelik önyargılarının ve stereotiplerinin sebepleri ile içerikleri farklı faktörlerden beslenerek şekillenebilir. Bilindiği kadarıyla temel faktör sosyal kimliklerdir. Bu arada *azınlık ya da çoğunluk durumunda olma, yetersiz imkanları elde etme hususunda yarışma ve rekabet ortamında bulunma, tarihsel faktörler, gelenekler, eğitimsizlik, siyasî, ekonomik ve askerî sebepler* gibi dışsal faktörlerle birlikte *endişe, güvensizlik, kaygı, öz saygı düşüklüğü, hayal kırıklıkları ve göreceli yoksunluk hissetme, dogmatizm, fundamentalizm, partikularizm ve etnosantrizm* gibi içsel faktörler de, diğer dinî gruplar hakkında nasıl bir tavır takınılacağını şu ya da bu şekilde belirlemeye hizmet etmektedir. Kuşkusuz bunların bir kısmı önyargıların ve stereotiplerin sebebini oluştururken bir kısmı da şiddet ve yoğunluğunu etkilemektedir. Muhtevanın olumlu ya da olumsuz olması da buradan kaynaklanmaktadır. Ancak, niçin belli ifadelerin tekrarlanıp duruyor olduğu meselesi ise, sosyo-kültürel ve tarihsel faktörlerle daha yakından ilişkili görünmektedir. Mesela Hıristiyanlar İslam dinini kendileri gibi Tanrıya inananların bir dini olarak değil de, ya Hıristiyanlıktan *sapmış bir akım, sapık bir mezhep*¹⁷ ya da Hıristiyanlardan intikam almak için İsa'nın can düşmanı Şeytan tarafından Muhammed'e kurdurulmuş *sahte bir din* olarak görmüşlerdir. Hz. Peygamber'in *yalancı ve sahtekar* olarak değerlendirildiği bu süreçte Kur'an'da *"iğrenç ve şeytani bir niyetin ürünü, yalan yanlış ve zararlı"* bir kitap olarak tanımlanmaya başlamıştır¹⁸. Mahmut Aydın'ın da belirttiği gibi, Hıristiyanların öncelikle Hz. Muhammed'e ve Kur'an'a yönelik önyargıların ve stereotiplerin temelinde, hem askerî, hem siyasî, hem de coğrafi olarak Müslümanların Hıristiyanların (Bizansın) aleyhine ilerlemelerini önleme arzusu yatmaktadır. *Zira çok sayıda Bizanslı Hıristiyanın Müslümanlığı kabul etmesini engellemek için nesnel bilgiye dayalı olmayan ama Hıristiyan kimliğini korumayı hedefleyen aşağılayıcı önyargıların ve stereotiplerin üretilmesi, yani Hz. Muhammed'in sahte ve yalancı bir peygamber olduğu fikrinin Hıristiyanlar arasında yayılması ilk planda hem geçerli, hem de etkili bir çözüm olarak görülmüştür.* Nitekim gelişmeler bu yönde devam etmiş, hatta daha sonraki devirlerde onların önyargıların ve düşmanlıkların edebiyat ve sanat eserlerine de yansımıştır. Mesela Annemarie Schimmel; *"Dante'nin 'İlahi Komedyası'nda Hz. Muhammed ile Hz. Ali'nin cehennemden en alt tabakasında tasvir edilmesinin, dünyada Hıristiyanlıktan sonra evrensel iddialara sahip ve kitleleri peşinden sürükleyen büyük bir dinin (İslam) nasıl ortaya çıktığını anlayamayan Hıristiyan çoğunluğun fikirlerini yansıttığını"* söylemektedir¹⁹. Gerçi bu süreçte üretilen önyargıların suurlu bir şekilde ve sadece bir karalama kampanyası biçiminde dillendirildiğini söylemek oldukça indirgemeci bir yaklaşım olacaktır. Çünkü her ne kadar Müslümanlar açısından aşağılayıcı olsa da, söz konusu stereotipik ve önyargılı ifadelerin, Hıristiyanlar açısından kendi

17. Bk. el-Fadl Şelek, "Başlamayan Diyalog", s. 279.

18. Konu ile ilgili daha fazla bilgi için, bk. Aydın, Mahmut, *Monologdan Diyaloga: Çağdaş Hıristiyan Düşüncesinde Hıristiyan-Müslüman Diyalogu*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 2001, s. 27-44; Adam, Baki, *Yahudilik ve Hıristiyanlık Açısından Diğer Dinler*, Pınar Yayınları, İstanbul 2002, s. 147-158; Watt, Montgomery, *Günümüzde İslam ve Hıristiyanlık*, (Çev. T. Koç), İz Yayınları, İstanbul 1991, s. 20-21; Watt, *Dinlerde Hakikat*, s. 83-87.

19. Bk. Aydın, *Monologdan Diyaloga*, s. 42-44.

dinî-dünya görüşlerini ve kimliklerini koruma arzularının doğal bir yansıması olarak değerlendirmek gerekir. Bundan dolayı, bir dinî grubun diğerine yönelik algı, yargı ve değerlendirmelerini yalan-yanlış kavramlaştırmalar olarak kabul etmek, hem problemin arka planını gözden kaçırmaya sebep olmakta, hem de çözüm önerilerini güçleştir-mektedir.

Gerçekten de bu tür olumsuz ve aşağılayıcı tutumların temelini, yeryüzünde kendi doktrininin hakimiyetini kurmak isteyen, evrensel olduğunu iddia eden ve kurtuluşun sadece kendisine bağlı olduğu iddiasını sürekli ön planda tutan Hıristiyanlığın, özellikle Katolik Kilisenin, aynı iddialarla bir başka dinin (İslam) karşısına çıkmasını kendi ege-menliğine bir meydan okuma olarak algılamaya başlaması oluşturmaktadır. İşte bu süreç, her iki dinî gelenek arasında cereyan edecek olan çatışma, düşmanlık ve savaş-ların da ilk habercisi olmuştur. Aslında stereotiplerin ve önyarguların genellikle nesnel bir temelinin olmadığı düşünülecek olursa, Hıristiyanların bu tür yaklaşımlar içerisinde olmalarını, onların İslam dinini Hıristiyan kimliğine bir tehdit olarak algılamalarıyla açıklayabilmek mümkündür. Esasen İslamiyet 7. yüzyılda gerçek, son ve biricik din olduğu iddiasıyla ilk ortaya çıktığında onun, Hıristiyan din adamları ve teologlar tarafından sapık bir mezhep olarak değerlendirilmesi mümkün olmamıştır. Bu sebeple, ilk dö-nemde Kilisenin İslamiyeti heretik bir din olarak ilan etmesi ve buradan hareketle o dinin mensuplarını aforoz etmesi teolojik bakımdan imkansız olmuştur²⁰. Ancak İslam dininin yayılması Hıristiyanlığın aleyhine bir durum göstermeye başlayınca, vaktiyle söylenmemiş, hatta söylenememiş iddialar bile gündeme taşınmaya başlamış ve daha sonra bunlar toplumsal yapıda yaygınlık kazanarak stereotip formuna bürünmüştür. Kuşkusuz Hıristiyanların iddiaları karşısında Müslümanlar da boş durmamış ve doğal olarak karşı stereotipler üreterek kendi dinî kimliklerini savunmaya çalışmışlardır. Bu süreçte Müslümanlar tarafından daha çok öne çıkarılan husus, teolojik farklılıklardan hareketle İncilin ve Hıristiyanlığın bozulmuş, yozlaştırılmış, insanı ilahlaştıran bir kitap ve din olduğu, buna inananların da, son ve gerçek din olan İslamiyet kendilerine ulaştığı halde bunu kabul etmeme hususunda inat ve ısrar eden "cahil" ve "kafir" olduklarıdır²¹. Bununla birlikte İslam dini "ehl-i kitap" statüsünü tanımak suretiyle monoteist karakterli dinleri ve bunların mensuplarını diğerlerinden ayırma yolunu tercih etmiştir. Halbuki Troll'un da haklı olarak vurguladığı gibi, 20. yüzyıla kadar Hıristiyanlık hiçbir ayırım gözetmeden diğer dinlerin tamamını paganlık (putperestlik) olarak değerlendirmiş ve onları suç ve günah içerisindeki inanışlar olarak kabul etmiştir. Bunun doğal bir sonucu olarak da diğer dinî grupların öğretilerini, hukuklarını, yaşam biçimlerini (aslında kimliklerini) toptan reddetme yoluna gidilmiştir²². Bu anlamda özellikle bir kısım Müslüman düşünürler tarafından "Ey kitap ehli! aramızda anlamı eşit bir kelimeye geliniz²³" şeklindeki ayet, daha peygamber devrinde diyalogun başlangıcı olarak kabul edilmekle birlikte, kanaatimizce bu çağın da, her iki dinî gelenek arasındaki Hz. İsa'nın konumu ile ilgili teolojik farklılıklardan kaynaklanan sebeplerden dolayı cevap-

20. Coşar, Fatma Mansur, *Din Savaşları*, Bûke Yayıncılık, İstanbul 2000, s. 50-51.

21. Lewis, Bernard, *İslam Dünyasında Yahudiler*, (Çev. B. Sina Şener), İmge Kitabevi, Ankara 1996, s. 19.

22. Troll, Christian, "Hıristiyanlık ve İslamdaki Dinler Arası Diyaloga Kapalı Düşünce, Tutumlar ve Bunları Aşmanın Yolları: Bir Müslüman Hıristiyan Seminerindeki Tartışmalar İçin Bazı Düşünceler", *Kültürler Arası Diyalog Sempozyumu*, İstanbul 1998, s. 149.

23. Al-i İmrân, 64.

sız kalmıştır²⁴. Aslında bunu da bir yere kadar normal karşılamak gerekir. Zira bugün Hıristiyanlığı öteki dinlerden farklılaştıran en temel hususlardan birisi de Hz. İsa'nın mahiyeti meselesidir. Gerek Müslüman gerekse Hıristiyanların birbirlerine yönelik bu tür ithamlarının ardında yatan kendi kimliklerini koruma arzusu, özellikle sosyal psikoloji literatüründe önemli bir yer tutmaktadır. Çünkü Deschamp ve Paez'in da belirttiği gibi, "dünyanın neresinde olursa olsun ötekine yönelik düşmanlıklar, önyargılar ve stereotipler temelde hedef kitlenin sosyal kimliğine açık bir tehdit oluşturmakla birlikte, diğer taraftan bu tür tutumlar ve davranışlar bizzat bu düşmanlığı gösterenlerin kendi sosyal kimliklerini tehdit altında hissetmeleriyle de ilişkili olarak ortaya çıkmaktadır"²⁵. Esasen bu his de, kişide, kendine has bir özgünlüğü olmayan ve varlığı başkasının varlığına bağlı olarak devam eden bir gruba ait olmanın beraberinde getirdiği aşağılanma duygusunu harekete geçirmektedir²⁶.

Hıristiyanlığın "Kilise dışında kurtuluş yoktur" (extra ecclesiam nulla salus) iddiasında bulunması²⁷, özellikle de Katolikliğin kendisini hakikat ve kurtuluşun tek yolcusu olarak ilan ederek diğer bütün dinleri paganlık olarak nitelendirmesi²⁸ ve Hz. İsa'nın "hepiniz kardeşiniz"²⁹ ifadesini Kilisenin "Hıristiyanlar kardeşler" şeklinde yorumlaması, yani kendi toplumsal kimliğini "diğer"ini dışlayarak sahiplenmesi, diğer dinlerde de gözlemlenen bir durumdur. İslam'ın tarihsel sürecinde de izleneceği üzere, Yahudi ve Hıristiyanların "tek kurtuluş yolu" ve "gerçek din" iddialarına karşı, gerek Kur'an'da gerekse hadislerde Hz. İbrahim'e atfı yapılarak diğer semitik dinlerin Hanifliğin bozulmuş bir şekli olduğu üzerinde ısrar edilmiştir. Ötekilerden farklı İslamî bir kimliğin oluşmasında önemli bir rol oynayan bu anlayış "Müslümanların birbirlerinin dostu"³⁰ ve "kardeşi"³¹ olduğunu vurgulayan ayetlerle kuvvetlendirilmiştir. Troll'un "karşı kimlik" olarak değerlendirdiği bu süreçler, hem genel anlamda dinler, hem de aynı din içerisindeki mezhepler arasında gerçekleşmesi planlanan diyaloga engel teşkil etmektedir³².

Müslümanlarla Hıristiyanlar arasında yapılan savaşlar da onların birbirlerine karşı güvensizlik duygularını daha da artırmıştır. Batıda 12. ve 13. yüzyılda netleşmeye başlayan "barbar", "zalim", "sapık inançlı" gibi Müslüman stereotipiyle birlikte, İslam "sapık ve sahte bir din", Hz. Muhammed de "şiddet ve saldırganlığı kendi amaçları için çekinmeden kullanan yalancı bir peygamber" olarak tasavvur edilmiş ve bu

24. Daha fazla bilgi için, bk. Nasr, Seyyid Hüseyin, "İslam-Hıristiyan Diyalogundaki Teolojik Birkaç Meseleye Dair Yorumlar", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3, (Çev. A. Arkan, F. Aydın), 2001, s. 77-88.

25. Deschamps, Jean-Claude / Pâez, Dario, "L'Identité en Psychologie Sociale: Processus Cognitifs, Facteurs Situationnels et Représentations Sociale", *L'Identité Sociale la Construction de L'individu Dans Les Relations Entre Groupes*, Ed: J.-C. Deschamps ve ark., PUG, Grenoble, 1999, s. 13.

26. Bk. Watt, *Dinlerde Hakikat*, s. 87.

27. Bk. Adam, *Yahudilik ve Hıristiyanlık*, s. 12

28. Bk. Troll, "Hıristiyanlık ve İslamdaki" s. 149

29. Bk. Matta, 23: 8

30. Bk. Tevbe, 71.

31. Bk. Al-i İmran, 103.

32. Troll, "Hıristiyanlık ve İslamdaki", s. 149-150; Dinî sosyal kimliklerin oluşma süreci ve dinî gruplar arası sosyal mesafelerin oluşumu hakkında, bk. Yapıcı, *Gençlerde Dinî Kalıp Yargılar*, s. 95-113.

tür olumsuz imgeler oldukça yaygınlaşmıştır. Aslında Batıların gözünde Hz. Muhammed sadece bireysel hataları olan bir kişi değildir. O bütün kötülükleri kendi kötü emellerine ulaşmak için gerçekleştirmektedir. Bu sebeple İslam saldırganlık ve savaş üzerine kurulu ve “*kutsal savaş*” (cihat) anlayışıyla yayılan bir din olarak algılanmıştır. Ayrıca İslamiyet çok eşliliğe, eş cinselliğe ve genel bir cinsel gevşekliliğe izin veren ahlakî değerleri düşük bir din olarak değerlendirilmiştir. Müslümanlar da bu dine inandıkları için aynı şekilde şiddet ve cinsellik taraftarı kişiler olarak algılanmaya başlanmıştır³³. İslam’ın şiddet ile eşdeğer tutulması papazların kıskırtmasıyla sürdürülmüş ve Haçlı Seferleriyle doruğa ulaşmıştır³⁴.

Özellikle Haçlı Seferleri ve daha sonra yaşanan gelişmeler çerçevesinde Müslüman Türklerin sürekli Avrupa’ya doğru ilerlemesi her iki din arasında kuvvetli bariyerler oluşturmuş ve onların birbirlerine yönelik stereotipik algı ve önyargılı tutumlarının iyice belirginleşip sertleşmesine ve kolay kolay değişmez bir yapı kazanmasına sebep olmuştur. Daha önce Müslüman Araplarla mücadele etmek zorunda kalan Hıristiyanlar, Türklerin Müslüman olmasıyla birlikte kendilerine yeni bir düşman daha bulmuşlardır. Ama bu durum onların “*öteki*” söyleminde pek bir farklılık meydana getirmemiştir. Aslında Batıların zihinlerindeki “*vahşi Saraceni*” imgesi “*vahşi Türk*” imgesiyle yer değiştirmiştir. Fakat Saraceni ya da Türk, her ikisi de Müslüman olduğu için Hıristiyanların “*öteki*” söylemi sürekli olarak din, yani Müslüman kimliği üzerine odaklanmıştır³⁵. Hatta Kardinal Newman, “*Hıristiyanlık ile temasa geçen her kavmin eninde sonunda bu dini benimsediğini, bu durumun tek istisnasının Türkler olduğunu, bunun da ötesinde Türklerin Hıristiyanlığı yok etmek için amansız bir mücadeleye giriştiğini*”³⁶ söyleyerek, Türklerin Hıristiyanların dinî-sosyal kimliklerini sürekli tehdit ettiğini ortaya koymaya çalışmaktadır. “*Almanların Türklere yönelik önyargılarının dinden kaynaklandığını*” ifade eden Margret Spohn da, Batıların “*öteki*” söyleminin dinî bir referans ile şekillendiğini açıkça dile getirmiş olmaktadır³⁷.

Bugün pek çok Hıristiyanın zihninde Müslüman isminin “*şiddet ve saldırganlığı eğilimli*”, “*terörist*”, “*insafsız*”, “*hoş görüsüz*”, “*zalim*” vb. anlamları çağrıştırması da temelde tarihsel süreçte yaşananlarla ilişkilidir. Bu hususla ilgili olarak Watt; “*Hıristiyanların Müslümanlara ve Hz. Muhammed’e bakışlarının son derece olumsuz olmasının orta çağdan tevarüs eden önyargılardan kaynaklandığını*”³⁸ söyleyerek, tarihsel

33. Miles, Robert, *Irçılık*, (Çev. S. Yaman), Sarmal Yayınevi, İstanbul 2000, s. 30-31; Watt, *İslam ve Hıristiyanlık*, s. 20-21; Watt, *Dinlerde Hakikat*, s. 85-86; Arnaldez, Roger, “Fransız Kültüründe Muhammed Peygamber’in Tasviri”, *Uluslar arası Birinci İslam Araştırmaları Sempozyumu*, (Çev. M. Demirci, M. Şeker), DEÜ Yayınları, İzmir 1985, s. 62-73.

34. Miles, *Irçılık*, s. 31; Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki stereotipler ve önyargılar konusunda daha fazla bilgi için, bk. Yapıcı, *Gençlerde Dini Kalıp Yargıları*, s. 106-107, 110-111.

35. Miles, *Irçılık*, s. 30.

36. Güvenç, Bozkurt, *Türk Kimliği: Kültür Tarihinin Kaynakları*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 315.

37. Bk. Spohn, Margret, *Her Şey Türk İşi: Almanların Türkler Hakkında 500 Yıllık (Ön)Yargıları*, (Çev. L. Serdaroğlu), YKY Yayınları, İstanbul 1996, s. 23-54; Ayrıca bk. Kula, Onur Bilge, *Alman Kültüründe Türk İmgesi I-III*, Gündoğan Yayınları, Ankara 1992-1997; Gürol, Ümit, *İtalyan Edebiyatında Türkler: Başlangıcından 1982’ye*, İmge Yayınları, Ankara 1987.

38. Bk. Watt, W. Montgomery, “Hz. Muhammed”, *İslam Tarihi Kültür ve Medeniyeti I*, (Çev. İ. Kutluer) Hikmet Yayınları, İstanbul 1988, s. 45.

tortuların hâlâ kuvvetli bir şekilde etkili olduğunu ortaya koymaktadır³⁹. Gerek tarihsel süreç içerisinde, gerekse bugün Batı'nın Müslümanlara karşı bu kadar düşmanca davranmasının kuşkusuz çok farklı nedenleri vardır. Ama daha önce de belirttiğimiz gibi bütün bu sebepler, az ya da çok, Hıristiyan kimliğinin devamlılığını temin etme ve ona yönelik tehditlerle mücadele etme arzusuna indirgenebilir. Sosyal kimlik teorisini desteğimize alarak böyle bir çıkarsamayı rahatlıkla yapabiliriz. Nitekim Köylü'nün verdiği bilgiye göre, Gairdner, Hıristiyanların Müslümanlara düşmanca davranmasının sebebi olarak bu noktaya dikkat çekmekte ve şöyle demektedir: "İslamiyet Hıristiyanlıktan sonra geldiği halde açık bir şekilde doğru, mükemmel ve Hıristiyanlıktan üstün olduğunu iddia ederek, Hıristiyanlık gerçeğini açık bir şekilde inkar etmiş, geçmişte açık bir şekilde Hıristiyanlığa galip gelmiş, dünyada ciddi bir biçimde Hıristiyanlıkla mücadele etmiş bir dindir. Bununla birlikte o, bugün, dünyanın muhtelif coğrafyalarında Hıristiyanlığın önüne geçen tek ve en büyük din olma özelliğini de göstermektedir"⁴⁰. Bütün bunlar ise din adamlarından siyasetçilere, oradan da sokaktaki insana kadar bütün Hıristiyanlar tarafından dinî sosyal kimliklerine bir tehdit olarak algılanmış, bu da, söz konusu tehdide karşı fiili ve sözlü mücadele şekillerini gündeme getirmiştir. İşte bu noktada sözlü mücadele içerisinde devreye giren stereotipler ve önyargılar, her iki dinin mensuplarının birbirlerine karşı güvensizlik duygularını ve birbirlerini dışlayıcı tavırlarını dile getiren işaretler olarak algılanabilir.

Hıristiyanların Müslümanlara stereotipik bir tarzda önyargılı bakışları bugün de devam etmektedir. Batılılar tarafından İslam adeta bir "savaş ve terör dini" olarak görülmekte, medyanın da tesiri ile İslam ile savaş hemen hemen aynı manayı ifade eden bir olgu olarak kabul edilmektedir. Son çeyrek asırda ise "fundamentalist" imajı yeni bir stereotip olarak ortaya çıkmıştır⁴¹. Öyleyse dinî gruplara yönelik stereotiplerin ve önyargıların hepsinin tarihte yaşanmış ve nesilden nesle aktararak bu günlere ulaşmış olduğunu söylemek isabetli değildir. Zira bunların bir kısmı yine kökü tarihsel olmakla birlikte, yeni gelişmelerle yeni bir yapı ve muhteva kazanabilmektedir. Başka bir deyişle; aktüel şartlar da bu hususta etkin bir rol oynamaktadır. Mesela *demokrasi, laiklik, insan hakları* gibi olguları kendi ürünü olarak değerlendiren Batılılar, Müslümanların bu gibi modern ve çağdaş değerlere ulaşamayacaklarını farklı platformlarda açık ya da gizli bir şekilde dillendirmeye çalışmış, hatta Huntington'un ifadesiyle "Medeniyetler Çatışması" içerisinde Hıristiyanlık ve İslam'ın sürekli bir çatışma içerisinde bulunduğunu bile iddia etmişlerdir⁴². 11 Eylül terörist saldırısı ve bunun akabinde yapılan değerlendirmeler ve yaşanan gelişmeler, Hıristiyanların zihnindeki "vahşi", "şiddet taraftarı", "terörist", "saldırgan", "tehlikeli", vs. Müslüman imgesinin hâlâ canlı bir şekilde mev-

39. Watt'a bu tür yaklaşımlara "İslama karşı geleneksel Hıristiyan tavrı" demektedir. Bk. Watt, *İslam ve Hıristiyanlık*, s. 20.

40. Köylü, Mustafa, *Dinler Arası Diyalog*, İnsan Yayınları, İstanbul 2001, s. 12.

41. Köylü, *Dinler Arası Diyalog*, s. 13; Scot, Susan, *Is Islamic Fundamentalism A Threat To Political Stability*, <http://www.geocities.com/wvscmun/IslamicFundamentalism.html>; Hassan Agha, Oflak, "Islamic Fundamentalism and its Image in the Western Media", <http://www.acpss.org/ekuras/ek25/ek25.htm>

42. Huntington, Samuel P., "Medeniyetler Çatışması mı?", *Medeniyetler Çatışması*, (Der. Murat Yılmaz), Vadi Yayınları, Ankara 1997, s. 15-44.

cut olduğunu açıkça ortaya koymuştur⁴³. Çünkü Mohammed Arkoun'un da belirttiği gibi, Batılıların zihninde İslam zaten "savaş", "terörizm", "fanatiklik", "şiddet", "kadınlara yapılan baskılar", "çok eşlilik", "çok çabuk boşanma", "kara çarşaf", "batı kültür ve medeniyetinin reddi", "insan haklarının ihlali" gibi konuları çağrıştırmaktadır⁴⁴.

Bu arada, diğer dinî gruplara yönelik stereotipik ifadeler ve önyargılı tutum ve davranışlar içerisinde olmakla, onlara karşı olumsuz ve düşmanca hisler taşımak arasında da bir ayırım yapmanın gerekli olduğunu söylemek durumundayız. Fakat daha sonra üzerinde duracağımız Şerif'in deneylerinde de görüldüğü gibi, "biz" ve "onlar" şeklinde kiplaşma ortaya çıktığı zaman, eğer gruplar belirli bir imkanı elde etme hususunda bir yarışma ve rekabet ortamına sokulurlarsa, her grup kendi ayırıcı sosyal kimliği ile devamlılığını sağlama arzusuyla, diğer grubu aşağılayıcı ve tahkir edici ifadeler kullanmaya başlamakta, daha sonra da çok basit gerekçelerle fiili saldırılar ve çatışmalar kendini göstermektedir. Stereotiplerin ve önyargıların zararları da bu noktada ortaya çıkmaktadır. Başka bir deyişle, ötekine yönelik olumsuz algı ve tavırlar basit gerekçelerle saldırılara ve şiddete dönüşebilmektedir. İşte bundan dolayı, yani klişeli algıların ve peşin hükümlerin hem bireyler, hem de gruplar arası ilişkileri olumsuz yönde etkiliyor olması, araştırmacıları bunlarla nasıl mücadele edileceği konusunda çalışmalar yapmaya sevk etmektedir⁴⁵.

C. DİNİ GRUPLAR ARASI İLİŞKİLERDE STEREOTİP VE ÖNYARGILARIN ETKİNLİĞİNİN AZALTILMASI PROBLEMİ

Gerek "değişime dirençli olmaları", gerekse "birbirinden bağımsız çok farklı sebeplerden beslenmeleri" nedeniyle stereotiplerin ve önyargıların olumsuz etkilerinin azaltılması, yok edilmesi veya bunların olumlu bir hale çevrilmesi hususunda çok etkili yol ve yöntemler teklif etmek oldukça güçtür. Zira bunlar görülen veya görülmeyen, fark edilen veya fark edilemeyen, uzak veya yakın çok çeşitli sebeplerle ortaya çıkabilmekte ve gelişmektedir. Esasen bu kompleks yapılarından dolayı onları yok etmek son derece zordur. Zira bir gruba yönelik stereotipleri ve önyargıları besleyen bir faktör, diğer faktörlerle zorunlu bir sebep-sonuç ilişkisi içerisinde değildir. Bundan dolayı dinler arası diyalog bağlamında önyargı ve stereotiplerle mücadele ile, aynı üst kimliğe mensup alt dinî gruplar, yani mezhepler arasındaki stereotip ve önyargılarla mücadele hususunda farklı usullerin devreye girmesi kaçınılmazdır.

Stereotiplerle ve önyargılarla mücadelenin zor, hatta çoğu kere netice vermeyen bir uğraş olarak görülmesi, bu hususta gayret gösterilmesine engel değildir. Özellikle günümüzde dinler arası diyalogun imkanı tartışılırken, her dinî grubun öteki hakkındaki stereotipik yaklaşımlarıyla ve önyargılarıyla mücadele edilmesinin gerekli oldu-

43. Bu tür stereotipler için bk. ZGram, "...but is it good for the Jews?", <http://zgrams.zundelsite.org/pipermail/zgrams/2001-November/000129.html>; Souad, Ghernaout, "Voici un travail universitaire sur les stéréotypes arabes dans la culture occidentale", http://www.ac-grenoble.fr/webcurie/pedagogie/le_projet_comenius/regards/regards-maghreb-stereotype.htm; Soharwardy, Syed, "Muslims Against Terrorism (MAT): struggling for justice", <http://www.islamicsupremecouncil.com/mat1.htm>; Ayrıca bk. "Islam vs Terrorism and what about the American troops in Arabia", <http://www.compuex.com/ad101/wahab2.html>

44. Bk. Köylü, *Dinler Arası Diyalog*, s. 14.

45. Yzerbyt, Vincent / Schadron, Georges, "Stéréotypes et Jugement Sociale", *Stéréotypes Discrimination et Relations Intergroupes*, Éd: R.Y. Bourhis, J.-P. Leyens, Mardaga Liège 1994, s. 150.

ğu ısrarla vurgulanmakta, hatta bu, ciddi bir sorun olarak tanımlanmakta ve nasıl çözümlenebileceği hususunda çareler aranmaktadır. Zira dinler arası diyalog çalışmaları sadece akademisyenler ve din adamları seviyesinde kalırsa, bunun ilgili dinlerin mensuplarına yansımaları pek mümkün görünmemektedir. O halde, eğer diyalogun imkanları araştırılıyorsa, halk düzeyinde yaygın bir şekilde yer alan olumsuz yakıştırmaların ve tutumların da mümkün olduğu ölçüde yok edilmeye çalışılması gerekmektedir. İşte asıl problem de buradadır, yani diyalog halk düzeyine nasıl indirilecek, daha da önemlisi her din mensubunun öteki din hakkında edinmiş olduğu önyargılar nasıl değiştirilecektir? Doğrusu, zaten önyargıları oluşturan, besleyip büyüten ve kemikleştiren, kolay kolay kırılmaz bir hal almasına sebep olan da her din grubunun kendi gelenekleri, ailesi, eğitimi, ders kitapları, öğretmenleri, din adamları, dinî öğretileri, siyasetçileri, iç ve dış politikaları değil midir? Öyleyse, bir yandan kendi ürettiğimiz ya da üretilmesine şu ya da bu şekilde destek sağladığımız ön yargılarımızla öte yandan nasıl mücadele edeceğiz? Böyle bir uğraşa girsek bile, bundan nasıl bir sonuç elde edebiliriz? Esasen böyle bir uğraşa girmeye gerek var mıdır, sorusunu gündeme getirmek de mümkündür. Nitekim gerek Müslümanlar, gerekse Hıristiyanlar birbirleriyle diyalog konusunda çeşitli kuşku taşımakta ve her iki kesim de bu meseleye belli ölçüde ön yargılı yaklaşmaktadır. Zira Müslümanlardan bazıları diyalogu misyonerliğin yeni bir formu olarak değerlendirirken⁴⁶, bazı Hıristiyanlar da Müslümanların bunu İslamı tebliğde yeni bir vasıta olarak gördüklerine inanmaktadır. Aslında bu şüpheli yaklaşım bile her iki tarafın birbirine stereotipik bir bakış açısıyla ve önyargılı bir tavırla yaklaştığı anlamına gelmektedir. Bu tür endişeleri bir yere kadar normal karşılamak gerekir. Çünkü her iki dinin ötekini dışlayıcı yapısı, ister istemez, o dine inananlarda etnosantrik duyguları harekete geçirmekte ve öteki ile kıyaslanarak şekillenen sosyal kimlikler de her iki geleneği birbirinden farklılaştırıcı bir fonksiyon üstlenmektedir. Ötekinden farklılaşma olgusu ise, her grubun kendi sosyal kimliğini korumasına hizmet etmektedir. Diğer yandan, hemen hemen her insan çoğu zaman farkında olmayarak günlük hayat içerisinde öğrendiği stereotip ve önyargıların tesiri altındadır. Bu sebeple onların kendilerini peşin hükümlerin kısılcısından kurtarabilmesi de sanıldığı kadar kolay değildir⁴⁷. Stereotiplerin ve önyargıların gerek bireysel, gerekse toplumsal anlamda çok çeşitli işlevleri⁴⁸ yerine getirdikleri de düşünülecek olursa, onların niçin kolayca değişmediği rahatlıkla anlaşılabilir⁴⁹.

46. Bk. Tümer, Günay / Küçük, Abdurrahman, *Dinler Tarihi*, Ocak Yayınları, Ankara 1997, s. 437 vd.

47. Yavuz, Kerim, "Peşin Hüküm Kısılcısındaki İnsan", *Cumhuriyet Demokrasi ve Kimlik*, (Yay. Haz. Nuri Bilgin), Bağlam Yayıncılık, İstanbul 1997, s. 321.

48. Stereotiplerin ve önyargıların en azından ilk ikisi bireysel diğer ikisi de toplumsal olmak üzere dört temel işlevinden bahsedilmektedir: a) Bunlar bireyin sosyal çevresini düzene koyarak ona bir anlam yüklemesine imkan verir. Böylece kişiler zihinsel bir kaos ve karmaşa yaşamadan çevrelerine uyum sağlayabilirler. b) Bireylere kendilerini olumlu görme ve değerlendirme imkanı sunarlar. Bu da kişinin öz saygı ihtiyacına cevap vermektedir. c) Sosyal sebeblik çerçevesinde farklı sosyal eylemleri açıklamaya hizmet ederler. Bu ise dış gruplara yönelik bakışı rasyonalize ederek meşrulaştırmaya zemin hazırlar. d) Etnosantrizme dayalı olarak sosyal farklılaşmayı, dolayısıyla olumlu ve prestijli bir sosyal kimliğin oluşumunu desteklerler. Bk. Leyens / Yzerbyt / Schadron, *Stéréotypes et Cognition Sociale*, s. 101; Azzi / Klein, *Psychologie Sociale*, s. 23; Yapıcı, *Gençler de Dini Kalıp Yargılar*, s. 68-70.

49. Maisonneuve, *Introduction à la Psychologie Sociale*, s. 138.

Bundan dolayı, öteki inanç mensuplarına yönelik olumsuz stereotipleri ve önyargıları değiştirmeyi hedefleyen her kuramın mutlaka onların işlevlerini hesaba katması gerekmektedir. Bununla birlikte, onları değiştirmeyi hedefleyen her girişim ister istemez ayrımcılığı ortadan kaldırma çabalarıyla işe başlamalıdır. Zira ayrımcılık onların hem devamlılık göstermesini, hem de kurumsal bir yapı kazanmasını destekleyen en önemli faktörlerden birisidir⁵⁰.

Sosyal psikologlar, olumsuz stereotiplerin ve önyargıların azaltılması ve yok edilmesi hususunda en genel çizgiler içerisinde "gruplar arası temas (kontakt) teorisi", "ortak bir hedefe ulaşma hususunda işbirliği teorisi" ve "sosyo-kognitif teoriler" olmak üzere üç temel yaklaşım ileri sürmektedirler⁵¹. Biz bunlara, bütüncül ve eklektik yaklaşımların ön planda tutulduğu "karma yöntemler"i de ilave ederek, meseleyi dört maddede değerlendirmek istiyoruz.

1) Gruplar Arası Temas (Kontakt) Teorisi:

Kontakt teorisi olarak bilinen karşılıklı temas durumu gerek stereotiplerin, gerekse önyargıların temelde bilgisizliğe dayalı olarak oluştuğu fikri üzerine kuruludur. Bu sebeple bunların değiştirilmesi için gruplar arası temas ortamı sağlanarak insanların yetersiz ve yanlış bilgilerden kurtulacağı varsayılmaktadır⁵². Çünkü bu yaklaşım stereotiplere yanlış kavramlaştırmalar ve yanlış dolu kavramlar gözüyle bakmaktadır. Buradan hareketle bu teoriyi savunanlar, "eğer stereotipler doğru ve yeterli bilgi olmadığı veya hedef grupta ilgili yanlış bilgiler mevcut olduğu zaman ortaya çıkıyorsa, bunları ortadan kaldırmanın en güzel yolu da, bireyleri doğru bilgilere ulaştıracak olan temas ortamlarının yaratılmasıdır⁵³" demektedirler. Ancak bu modelde bilgisizliğin giderilmesinin formel bir eğitim süreciyle değil, günlük hayat içerisinde yaşanan karşılıklı ilişki ve dolaylı öğrenmelerle gerçekleşeceğini vurgulandığını hatırlatmamız gerekir.

Bu yaklaşımın önde gelen isimlerinden birisi olan Allport, stereotiplerin, önyargıların ve ayrımcılığın gruplar arası temasla azaltılabileceği kanaatindeydi. Ancak o, bunun gerçekleşebilmesi için üç temel şart ileri sürmektedir. *Birincisi*, temas, ortak bir amaca ulaşma yönünde olmalıdır. *İkincisi*, resmî otorite tarafından istenmeli ve desteklenmelidir. *Üçüncüsü* ise statü ve güçleri eşit olan gruplar arasında gerçekleşmelidir⁵⁴. Buradan hareketle dinî gruplar arası stereotiplerin ve önyargıların temas yoluyla değiştirilebilmesi için, temasın gerçekleştiği ortamın mümkün olduğu ölçüde böyle bir değişmeye yardımcı olacak şekilde yapılandırılmasının gerekli olduğu söylenebilir. Gerçekten de gerek Amir, gerekse Hewstone ve Brown tarafından yapılan araştırmalarda gruplar arası temasın sadece belirli şartlarda olumlu sonuçlar ortaya çıkardığı gösterilmiştir. Çünkü bu teori bir türlü cevap bulamadığı iki temel soruyla karşı karşıya bulunmaktadır.

50. Morgan, *Psikolojiye Giriş*, s. 372.

51. Bourhis / Gagnon, "Les Préjugés", s. 759.

52. Amossy / Pierrot, *Stéréotypes et Clichés*, s. 42.

53. Bk. Yzerbyt / Schadron, *Connaitre et Juger Autrui*, s. 41; Krş. Leyens / Yzerbyt / Schadron, *Stéréotypes et Cognition Sociale*, s. 69.

54. Allport, Gordon W., *The Nature of Prejudice*, Addison Wesley, Cambridge 1954, s. 276; Bourhis, Richard Y. / Gagnon, André / Moïse, Léna Céline; "Discrimination et Relations Intergroupes", *Stéréotypes Discrimination et Relations Intergroupes*, Éd: R. Y. Bourhis, J.-P. Leyens, Mardaga, Liège 1994, s. 190.

Birinci soru; temas durumunun dış gruplara yönelik anlayışımızı ve bilgilerimizi düzelteceği ve doğru bir şekilde bilgilenmeyi artıracığı yönündeki temel hipoteze yöneliktir. Bu kabul edilse bile, "acaba stereotipleri ve ayrımcılığı azaltmada dinî gruplar arası temas yeterli midir", yani bilgiler değişikçe stereotipler de değişecek midir? Bu, tartışmalı bir konudur. Zira stereotipler ve önyargılar sadece bilgisizlikten kaynaklanmamaktadır⁵⁵. Stephan ve Stephan'ın çalışması bu konuya ışık tutacak mahiyettedir. Benzerlik ve çekicilik teorisine dayanarak dış grupları sevmemenin ve onlardan hoşlanmamanın önyargılara bağlı olduğunu gösteren bu araştırmacılar, temas ortamında benzer karakteristikleri olan iç ve dış grup üyeleri arasında karşılıklı çekiciliğin arttığını ve önyargıların azaldığını buldular. Buna karşılık Brown bir çok konuda birbirine benzerlik gösteren etnik ve dinî gruplar arasında gerçekte var olan mevcut farklılıkların temas ortamında yeniden tanımlanma riski olduğunu belirtmektedir⁵⁶. Mesela Yahudilik, Hıristiyanlık ve İslamiyet genel anlamda monoteist ve semitik dinler içerisinde yer alsalar ve bu özellikleri sebebiyle Hinduizm, Budizm, Şintoizm'den farklılaşsalar da, birbirleriyle temas durumunda en azından Allah'ın, Yahve'nin ve İsa'nın nitelikleriyle birlikte, Tevrat, İncil ve Kur'an'ın statüsü konusunda da birbirlerinden farklılaşacaklardır. Başka bir deyişle, temas durumu onların birbirleriyle örtüşen ve benzeşen yönlerinin değil de, ayrılan ve farklılaşan niteliklerinin ön plana çıkarılarak vurgulanmasına imkan hazırlayacaktır. Kuşkusuz tarihsel süreç içerisinde yaşananlar, geleceğe yönelik kaygılar gibi çok daha farklı sıkıntılar da gündeme gelecektir. Aleviler ile Sünniler ya da Katolikler ile Protestanlar arasındaki temas sonucunda ortaya çıkabilecek neticeleri de bu bağlamda değerlendirmek mümkündür. Çünkü belli açılardan benzer gruplar temas ortamında birbirlerinden farklılaşan yönlerine daha çok dikkat çekecekleri için bu durum stereotipleri, önyargıları ve ayrımcılığı daha da artırabilir. Esasen bu da çok tehlikeli sonuçlar içerebilir. Mesela Hindistan'da Müslümanlar ile Hindular, Filistin'de Müslümanlarla Yahudiler, Kuzey İrlanda'da ise Protestanlarla Katolikler arasında yaşanan hadiseler, temas ortamının dinî gruplar arası ilişkileri her zaman olumlu yönde etkilemediğini gösterecek nitelikteki örneklerdir.

İkinci soru ise, gruplar arası temas sonucunda oluşan tutumların geliştirilmesiyle ilgilidir. Bu noktada, "acaba diğer dinî gruplardan tanıdığımız ve temas halinde olduğumuz kişilere yönelik olumlu düşüncelerimizin, o grubun diğer tüm üyeleri için de geçerli olduğunu söyleyebilir miyiz?" Hewstone ve Brown başta olmak üzere araştırmacıların büyük bir kısmı bu tür bir soruya olumlu cevap vermemektedir. Çünkü temas, gruplar arası değil, kişiler arası düzeyde gerçekleşmektedir. Bu durumda ise kişisel olarak bazı stereotiplerin değişmesi söz konusu olduğu halde, toplumsal düzeyde herhangi bir değişiklik ortaya çıkmayabilir⁵⁷. Zira Pettigrew'in de hakkı olarak belirttiği gibi, dış grup üyeleriyle olumlu temas bireyler tarafından çoğu kez bir istisna olarak değerlendirilmektedir⁵⁸. Ayrıca kişilik faktörü de bu konuda önemli bir etken olarak görünmektedir. Şu halde gruplar arası temas koşulları ideal olsa bile, tüm grubun stereotiplerinde ve önyargılarında bir zayıflama olmamakta, sadece yerine ve durumuna göre, kişilik özellikleriyle de ilişkili olarak, bazı bireylerin olumsuz tu-

55. Bourhis / Gagnon / Moïse, "Discrimination", s. 190; Bourhis / Gagnon, "Les Préjugés", s. 760.

56. Bourhis / Gagnon, "Les Préjugés", s. 760; Bourhis / Gagnon / Moïse, "Discrimination", s. 190.

57. Bk. Leyens / Yzerbyt / Schadron, *Stereotypes et Cognition Sociale*, s. 71-72.

58. Bourhis / Gagnon, "Les Préjugés", s. 761; Bourhis / Gagnon / Moïse, "Discrimination", s. 191.

tum ve yakıştırmalarında az ya da çok bir azalma gözlenebilmektedir⁵⁹. Bu anlamda birbirlerini genellikle sevmeyen ve birbirlerine karşı son derece olumsuz stereotipleri paylaşan bazı grup üyeleri arasında gerçekleşen iyi ilişkiler, zamanla onların birbirlerine yönelik olumsuz ve antipatik bakışlarının değişmesini mümkün kılabilir. Sözgelimi Alevilere karşı oldukça sert ve olumsuz stereotipleri olan Sünni bir öğrenci, üniversite ortamında gerek sınıfta, gerek kampüs içerisinde, gerekse aynı öğrenci yurdunda, hatta aynı odada Alevi olan diğer öğrencilerle birlikte bulunabilir. Önceleri üniversite hayatının bir zorunluluğu olarak başlayan bu ilişkiler veya mecburen aynı mekanı paylaşma olgusu, zamanla onlar arasında samimi bir dostluk ortamı geliştirebilir. Bu da, her iki öğrenci arasındaki önyargıların ve stereotipik algılamaların değişmesine zemin hazırlayabilir. Fakat bu tür temas ortamlarında kişisel olarak yaşanan olumlu değişikliklerin bile çok az sayıda gerçekleştiği ifade edilmektedir⁶⁰. Esasen bugün Avrupa ve Amerika'da birlikte yaşayan Hıristiyanlarla Müslümanlar arasındaki önyargıların genel anlamda hâlâ canlılığını koruması ve devamlılık göstermesi, onlar arasında yaşanan dostane kişisel ilişkilerin gruplar arası düzeye yansımadığını ortaya koymaktadır. Minard, Harding ve Hogrefe, Bond, DiCandia ve MacKinnon'un elde ettiği sonuçlarda bunu teyit etmektedir⁶¹. Bu durumun bariz bir örneğini bugün yürütülen dinler ve inançlar arası diyalog çalışmalarında da görmek mümkündür. Zira din adamları ve ilahiyatçılar başta olmak üzere akademisyen ve siyasetçilerin, yani uzmanların katılımı ile seminerler ve toplantılar şeklinde gerçekleştirilen diyalog çalışmaları halk düzeyine yansımamaktadır. Halbuki diyalogun başarılı olabilmesi için bunun *sokaktaki insanı* da içine alması gerekir⁶². Gerçi halk düzeyinde özellikle Avrupa'da yaşayan Müslümanların kendileri, eşleri ve çocukları vasıtasıyla işyeri, alışveriş merkezleri, eğlence yerleri, okul ve apartman ortamında Hıristiyanlar başta olmak üzere diğer inanç mensuplarıyla sürekli temas ve iletişim içerisinde oldukları bilinmektedir. Ancak bu durumun ne oranda "diyalog" kavramı içerisinde değerlendirilebileceği bile tartışmalı bir konudur; yani gruplar arasında gerçekleşen her türlü temas ve iletişimi "diyalog" kavramı içerisinde değerlendirmek mümkün değildir. Zira *sokaktaki insan*, eğer Müslüman veya Hıristiyan kimliğini ciddi bir biçimde muhafaza ediyor ve kendi dinî inançlarıyla özdeşleşiyorsa, *öteki* ile arasındaki farklılıkları ön plana çıkararak benzerlikleri görmezden gelmeye çalışmakta, bu süreçte sosyal kıyaslama olgusuna bağlı olarak şekillenen sosyal kimlik *öteki* nin olumsuz vasıflarla tanımlanmasını gündeme getirmektedir. Bu da dinî sosyal kimliklerine bağlılık gösteren bireylerin *ötekine* yönelik algı ve tutumlarının olumsuz yapı ve muhtevasının devam edeceği anlamına gelmektedir.

2) Ortak Hedeflere Ulaşmada İşbirliği:

Gruplar arasındaki olumsuz yakıştırmaların ve düşmanca tutumların ortadan kaldırılması hususunda Allport'un savunduğu *temas teorisi*, Şerif tarafından dillendiril-

59. Kırş. Atkinson, Rita L. / Atkinson, Richard C. / Hilgard, Ernest R., *Psikolojiye Giriş II*, (Çev: K. Atakay, M. Atakay, A. Yavuz), Sosyal Yayınlar, İstanbul 1995, s. 712; Morgan, *Psikolojiye Giriş*, s. 382.

60. Bk. Morgan, *Psikolojiye Giriş*, s. 364.

61. Bk. Yzerbyt / Schadron, *Connaitre et Juger Autrui*, s. 48-49.

62. Michel, Thomas, "İnançlar Arası Diyaloğa Çeşitli Yaklaşımlar", *Kültürler Arası Diyalog Sempozyumu*, İstanbul 1998, s. 43.

len *gerçekçi çatışma teorisine* ters düşmektedir. Zira Şerif'e göre stereotiplerin ve önyargıların temel kaynağı *bilgisizlik* değil, farklı grupların yetersiz kaynakları elde etme hususunda *rekabet, yarışma ve çatışma* ortamında olmalarıdır. Bu sebeple, temas teorisi dış gruplara yönelik klişeli algıların, kalıp yargıların ve peşin hükümlerin oluşumunu açıklamada yeterli olmadığı gibi, onların ortadan kaldırılması hususunda da tek başına yeterli değildir. Sonra gruplar arası temas olarak adlandırılan durumlar da asla nötr bir şekilde cereyan etmemektedir. Zira *öteki* ile ilişkilerin çoğu kez a priori olarak önceden var olan imajlara, imgelere, stereotiplere ve önyargılara dayalı bir biçimde şekillendiğini görmekteyiz. Özellikle çok farklı kültürlerin yer aldığı bölgelerde gruplar arası sürekli temas ortamı olduğu halde tarih bize bu gruplar arasında şiddetli çatışmaların, son derece olumsuz önyargıların ve aşağılayıcı stereotiplerin daima var olduğunu göstermektedir. Bu sebeple çatışma ve rekabetin olduğu yerlerde grupların sadece sosyal bir temas ortamına sokulması fayda değil daha çok zarar verici olabilir. Çünkü böyle bir süreç kalıp yargıları ve peşin hükümleri azaltma yerine daha da artırıcı bir fonksiyon üstlenebilir⁶³. İşte bu tür bir teorik öngörüden hareketle Şerif ve arkadaşları gerek 1949 gerekse 1954'teki deneylerinin üçüncü evrelerinde gruplar arası çatışmaların, önyargıların ve stereotiplerin nasıl azaltılabileceğini araştırmaya başlamışlardır.

Her iki deneysel çalışmanın ilk iki safhasında hemen hemen aynı usul takip edilerek önce iç grup organizasyonları tamamlanmış, daha sonra kendine has bir grup kimliğine sahip iki farklı grup yapısı oluşturulmuş ve bunlar arasında yarışma, rekabet ve çatışma ortamı hazırlanmıştır. Üçüncü aşamada ise iki grup arasındaki önyargıların, stereotiplerin ve çatışmanın ortadan kaldırılmasına yönelik faaliyetler gündeme getirilmiştir. Ancak her iki deneyin üçüncü safhasında farklı bir yöntem takip edilmiştir. Mesela, 1949 yılındaki deneyde birbirine düşman iki grup üçüncü bir gruba karşı birleştirilmiştir. Böylece yeni bir iç grup oluşturulmaya çalışılmıştır. Ancak Şerif ve arkadaşları sonraki deneylerinde bu yolu izlememişlerdir. Zira gruplar arasındaki önyargıları, stereotipleri ve sürtüşmeleri azaltmak veya yok etmek için bir başka dış grubu gündeme getiren *ortak düşman yaklaşımı*, aslında daha büyük gruplar arasında çatışma yaratmak anlamını taşımaktadır. Başka bir deyişle böyle bir yaklaşımla gruplar arası sosyal mesafelerin, stereotiplerin, düşmanlıkların, şiddet ve saldırganlıkların küçük gruplardan büyük gruplara ya da küçük sosyal birlikliklerden daha büyük sosyal kategorilere doğru genişletilmesi söz konusu olmaktadır⁶⁴. Bunu dinler ve inançlar arası diyalog bağlamında değerlendirecek olursak, eğer diyalog monoteist ve semitik dinler arasında gerçekleştirilirse, bu durumda Budizm, Hinduizm, Şintoizm gibi pek çok din bu kapsamın dışında kalacağı için, dinler arası sürtüşme ve çatışmalar hem daha farklı bir boyut kazanacak hem de belli açılardan benzer dinlerin işbirliği ile, öteki olarak vasıflandırılan diğer dinlere karşı bir cephe oluşturmak söz konusu olacaktır. Bu sebeple *ortak düşman anlayışı* önyargıları ve çatışmayı azaltma yerine, bunların daha farklı ve daha büyük bir şekil kazanmasına imkan verebilir. Esasen düşmanlıklar, çatışmaları, önyargıları ve stereotipleri küçük gruplardan büyük

63. Bk. Şerif, Muzaffer/ Şerif, Carolyn W, *Sosyal Psikolojide Giriş II*, (Çev. M. Atakoy, A. Yavuz), Sosyal Yayınları, İstanbul 1996, s. 675; Amossy / Pierrot, *Stéréotypes et Clichés*, s. 42; Bourhis / Gagnon, "Les Préjugés", s. 759.

64. Şerif / Şerif, *Sosyal Psikolojide Giriş I*, s. 300.

gruplara taşıma anlamına geldiği için Şerif ve arkadaşları daha sonra yaptıkları deneylerde *ortak düşman* anlayışını dışarıda bırakan farklı bir yol ve yöntem takip etmişleridir.

1954 yılında yapılan deneyde ise birbirine düşman iki grup arasındaki çatışmaları, önyargıları ve stereotipleri azaltmak için öncelikle gruplar arası sosyal temas ortamı yaratılmıştır. Ancak birbirlerine yönelik olumsuz tutum ve davranış içerisinde olan grupların birbirleriyle temas halinde olmasının görünen hiçbir etkisi olmamıştır. Hatta onlar sosyal temas ortamlarını barış ve kaynaşma için değil, aksine birbirlerine daha çok kötü lakap takmak, aşağılayıcı stereotipler yüklemek, sürtüşme ve çatışma yaratmak için fırsat bilmişlerdir⁶⁵. Bunun üzerine Şerif ve arkadaşları her iki grup için de zorlu problem durumları yaratan bir dizi üst amaç oluşturmuşlardır. Grupların ancak işbirliği yaparak ulaşabilecekleri bu amaçlar gerçekleştikçe onların arasındaki gerginliklerin ve stereotiplerin yavaş yavaş azaldığı gözlenmiştir⁶⁶. Ancak tek bir ortak hedefin bu hususta yeterli olmadığını da belirtmemiz gerekir. Zira Şerif'in ifadesiyle "*gruplar arası gerginliği azaltmada ortak amaçlara yönelik çeşitli faaliyetler kümülatif (birikici) tarzda bir etkiye sahiptirler*"⁶⁷.

İşte, bu deneysel çalışmadan elde ettikleri verilere dayanan Şerif ve arkadaşları herhangi bir sosyal temas durumunun, gruplar arası gerginlikleri ve stereotipleri azaltmada gözlemlenen hiçbir etkisinin olmadığını belirtmişlerdir. Çünkü onlara göre stereotipler ortak hedeflere yönelik işbirliğine ve yardımlaşmaya dayalı çalışmalarla ortadan kaldırılabılır. Zira deneyin üçüncü safhasında gerçekleştirilen ortak bir amaca yönelik çalışmalar, dış gruplara yönelik saldırganlığı ve iç grup kayırmacılığını azaltmış, özellikle deneyin ikinci safhasında meydana gelen grup bariyerlerine rağmen dostça davranışlar ortaya çıkmıştır⁶⁸. Şu halde, Şerif'e göre stereotiplerin asıl sorumlusu olan gruplar arası çatışmaların çözülmesi ve rekabet durumunun psikolojik etkilerinin yok edilmesi için, gruplar arasında ortak bir amaç yaratmak gerekmektedir⁶⁹.

Şerif'in çalışmalarından sonra yapılan pek çok saha ve laboratuvar çalışması gruplar arası işbirliğinin ayrımcılığı, önyargıları ve olumsuz stereotipleri azaltma hususunda etkili olduğunu göstermiştir⁷⁰. Ancak Ryen ve Kahn yaptıkları bir çalışmada *işbirliğinin dış gruplara yönelik olumsuz stereotipleri ve ayrımcılığı azalttığı, ancak iç grup lehine taraftarlığı tamamen ortadan kaldırmadığını*, tespit etmiştir⁷¹.

Dinler arası diyalogun imkanı bağlamında Thomas Michel "*MuCARD Örneği*" (Kırsal Kalkınma İçin Müslüman-Hıristiyan Girişimi) dediği bir uygulamadan bahset-

65. Şerif / Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş I*, s. 319; Bourhis / Gagnon, "*Les Préjugés*", s. 759.

66. Bk. Şerif / Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş I*, s. 320-325; Krş. Yzerbyt / Schadron, *Connaitre et Juger Autrui*, s. 21.

67. Şerif / Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş I*, s. 320.

68. Şerif / Şerif, *Sosyal Psikolojiye Giriş I*, 325-331; Bourhis / Gagnon, "*Les Préjugés*", s. 761; Capozza, Dora / Volpato, Chiara, "*Relations Intergroupes: Approches Classiques et Contemporaines*", *Stereotypes Discrimination et Relations Intergroupes*, Éd. R. Y. Bourhis, J.-P. Leyens, Mardaga, Liège 1994, s. 24

69. Azzi / Klein, *Psychologie Sociale* s. 41.

70. Bk. Capozza / Volpato, "*Relations Intergroupes*", s. 24-25; Bourhis / Gagnon, "*Les Préjugés*", s. 761

71. Bk. Bourhis / Gagnon, "*Les Préjugés*", s. 761; Bourhis / Gagnon / Moïse, "*Discrimination*", s. 192.

mekte ve şöyle demektedir: Güney Filipinlerde 20 yıl önce aralarında öldürme, insan kaçırma, camii ve kilise yakma, karşılıklı olarak köy basma, meydan çatışmaları ve birbirlerine yönelik toplumsal hizmetlerin baltalanması gibi *düşük yoğunluklu* silahlı çatışmalar meydana gelen Müslümanlarla Hıristiyanlar arasındaki bu mücadelenin temelini teolojik farklılıklar oluşturmamaktadır. Çünkü bunlar temelde tarihsel, toplumsal ve ekonomik sorunlardan, etnik farklılıklardan ve kültürel önyargılardan kaynaklanmaktadır. Ancak MuCARD ismiyle Müslüman ve Hıristiyanların ortak işbirliği ile 120' den fazla köyün katıldığı bir örgütlenme kurulmuş ve bölgenin en yoksul halkını kalkındırma projesi hayata geçirilmiştir. Böylece ulaşılabilir hedeflere varma noktasında toplumsal bir uzlaşma sağlanmaya çalışılmıştır. MuCARD örneğinde gerçekleşen diyalog felsefi ve teorik tartışmalar düzeyinde değil, zamanla oluşan önyargıları temizleme ve insanların yaşam standartlarını iyileştirme yolunda ortak hareket etme duygu ve düşüncesiyle filizlenmiş ve bu bağlamda yapılan çalışmalarla şekillenmiştir. Neticede o bölgede yaşayan Müslümanlarla Hıristiyanların birbirlerine yönelik düşmanca duyguları ve kalıp yargıları, yerlerini yavaş yavaş toplumsal bir uzlaşmaya bırakmıştır. Aslında MuCARD sadece maddi kalkınmayı hedefleyen seküler bir organizasyon değildir. Bu, Müslüman ve Hıristiyanların yürütecekleri ortak faaliyetler yoluyla birbirlerini daha iyi anlayacakları inancıyla oluşmuş, ortak olarak gerçekleştirilen şarkı ve dans gibi kültürel sunumların yanı sıra, her iki kesimin de benimsediği ibadetleri birlikte düzenlemeyi de içeren bir organizasyondur⁷². Michel'in verdiği bilgiye göre, bu uygulama ciddi bir başarı elde etmiş ve gruplar arası şiddet ve saldırganlık, yerini dostça bir yaşam tarzına bırakmıştır. Aslına bakılırsa dinler arası diyalog bağlamında dile getirilen "MuCARD Örneği", Şerif ve arkadaşlarının ortaya koyduğu model çerçevesinde oluşan bir yapılanma arz etmektedir. Bununla birlikte bu teorinin de çok çeşitli şekillerde eleştirildiğini hatırlatmak durumundayız. Bu eleştirilerden en önemlisi, küçük ve yapay gruplar üzerinde yapılan deneylerden elde edilen sonuçların büyük sosyal gruplara genellenemeyeceği ile ilgilidir. Çünkü tarihsel arka planı olan gerçek toplumsal yapılar, ırklar, kültürler, devletler, din ve mezhep mensupları arasında var olan çatışmalar, öyle sanıldığı kadar kolay bir şekilde azaltılamaz⁷³. Ayrıca Worchel, Andreoli ve Folger'a dayanarak söyleyecek olursak, Şerif'in deneylerinde ortaya çıkan olumlu sonuç karşılıklı işbirliğinden değil, başından kaynaklanmaktadır⁷⁴. Başka bir deyişle sonuçta başarıyı getirmeyen işbirliği, gruplar arası stereotipleri ve düşmanlıkları azaltmada pek de etkili olmayacaktır. MuCARD Örneği de bunu teyit etmektedir. Bununla birlikte bu yaklaşım bize dinler arası diyalogun hangi alanlarda yapılabileceğini göstermektedir. Buna göre diyalog çalışmaları teolojik ve doktrinel düzeyden ziyade, daha barışçı ve daha yaşanılır bir dünya kurabilmek için insanlığın temel sorunlarının çözülmesinde işbirliği yapma şeklinde olmalıdır. Ancak bunun da kesin ve net bir çözüm olmadığını söylememiz gerekir.

3) Sosyo-Kognitif Yaklaşım

Stereotiplerin ve önyargıların asıl sorumlusu olarak kabul edilen sosyo-kognitif süreçlerin aynı zamanda bunların olumsuz etkilerinin azaltılmasında da etkili olacağı varsayımına dayanan bu yaklaşıma göre, Şerif'in, iki grubu işbirliğine sokması ve

72. Michel, "İnançlar Arası Diyaloga Çeşitli Yaklaşımlar", s. 39-40.

73. Bk. Capozza / Volpato, "Relations Intergroupes", s. 25.

74. Bk. Yzerbyt / Schadron, *Connaitre et Juger Autrui*, s. 45.

böylece onların arasındaki düşmanlıkları ve stereotipleri ortadan kaldırması, aslında kognitif açıdan “biz” ve “onlar-ötekiler” kategorik ayrımının yok edilerek, ortada sadece “biz” kategorisinin kalmasından kaynaklanmaktadır, yani artık iki ayrı grup söz konusu değildir. Çünkü iki ayrı grubun ortak bir hedef doğrultusunda işbirliği yapması onları tek bir grup haline getirme anlamı taşımaktadır. Bu da doğal olarak önceden “öteki” olarak kabul edilene yönelik olumlu bir bakış açısını beraberinde getirmektedir⁷⁵. Bu çerçevede Gaertner ve arkadaşları yaptıkları çalışmalarda, işbirliğine bağlı olarak grupların bir araya gelmeleriyle ortaya çıkan “kategorisizleştirme” ve “yeniden kategorizasyon” süreçlerinin ötekine yönelik olumsuz tutumları engelleyici bir fonksiyona sahip olduğunu söylemektedirler. Çünkü burada “biz” ve “onlar” şeklindeki kolektif kimlik, bireysel kendiliğe dayalı kişisel kimlik lehine hükümsüzleştirildiği için, iç grup tarafgirliği, dolayısıyla dış gruplara yönelik stereotipik bakışlar ve önyargılı tavırlar sistematik bir biçimde azalmaktadır⁷⁶. Ancak gerçek hayatta böyle bir durumun gerçekleşmesi sanıldığı kadar kolay değildir. Troll’un da haklı olarak belirttiği gibi, insanî problemlerin çözümlenmesinde dinlerin ortaya koyduğu ortak değerler ve inançlar, ortak kabuller ve ortak davranışlar tarih boyunca söz konusu din mensupları tarafından gündeme getirilmemiştir. Bilakis ön plana çıkarılan hususlar her dinin kendine has özellikleri, dünya görüşü vb. özel inançlar, pratikler ve değerler olmuştur. Bu da dinler arası yakınlaşmayı değil yabancılaşmayı, hatta karşılıklı düşmanlıkları harekete geçiren bir durumdur. Çünkü dinî grupların birinci kaygısı kendi dinlerini, gruplarını ve kimliklerini diğer akım ya da dinî hareketlerden ayıran unsurla tanımlamaktır. Bu sürece kendi toplumsal kimliğini “diğer”ini dışlayarak sahiplenme de denilebilir⁷⁷. Dolayısıyla kategorilerin iptal edilmesi ve yeni bir kategoriye birleşmesi pek mümkün görünmemektedir. Dinler arası diyalog bağlamında değerlendirecek olursak, bu modelde öngörülen husus dinî-sosyal kimliklerin ön plana çıkarılmamasıdır. Yani gerçek anlamda bir diyalog, mutlaka inançların karşılaşması değil, insanların hayatlarında, günlük ilişkilerinde karşılıklı olarak tanışmaları demektir. Bu anlamda insanî ilişkilere önceliği vermek, illâki dinî bilincin ihmal edileceği anlamına da gelmemektedir⁷⁸. Esasen benzeri bir vurguyu Troll da yapmakta ve inançlar arasında diyalogun gerçekleşebilmesi için, hem Müslümanların hem de Hıristiyanların birbirlerini dışlamadan ve kimliklerini birlikte tanımlayarak hareket etmelerinin gerekli olduğunu ifade etmektedir⁷⁹.

Stereotiplerle ve önyargılarla mücadele hususunda sosyo-kognitif teorilerden hareketle teklif edilen bir başka öneri ise şudur: Hakkında yargıda bulunacağımız kimseler sosyal kimlikleriyle değil kişisel kimlikleriyle algılanmalıdır. *Bireyselleşme etkisi* de denilen bu sürece göre, insanlar kendi biricik kişilikleri içerisinde tanınmaya çalışılırsa, haklarında daha nesnel bilgilere ulaşılabilecektir. Bu konu üzerinde du-

75. Bourhis / Gagnon / Moïse, “Discrimination”, s. 193-194; Bourhis / Gagnon, “Les Préjugés”, s. 763-764; Yzerbyt / Schadrin, *Connaitre et Juger Autrui*, s. 27.

76. Bourhis / Gagnon / Moïse, “Discrimination”, s. 195; Bourhis / Gagnon, “Les Préjugés”, s. 764.

77. Troll, “Hıristiyanlık ve İslamdaki”, s. 149-150; Dinsel açıdan ötekini dışlama hususunda daha fazla bilgi için, bk. Köylü, Mustafa, “Dinsel Dışlayıcılık (Eksklusivizm)”, *İslam ve Öteki: Dinlerin Doğruluk Kurtarıcılık ve Birarada Yaşama Sorunu*, Ed. C. S. Yaran, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2001, s. 29-61.

78. Bk. Avvad, Ali, “Hıvar me’ a Tank Mitri”, *en-Nesra II*, Ürdün 1997, s. 8-9.

79. Troll, “Hıristiyanlık ve İslamdaki”, s. 151.

ran araştırmacılar, *enformasyonun bireyselleşmesinin* dış grup üyelerinin heterojen olarak algılanmasına, dolayısıyla i ve dış grup arasında "biz" ve "onlar" şeklindeki keskin ayrımın zayıflamasına yol açacağı kanaatindedirler. Bu da doğal olarak olumsuz stereotiplerin ve önyargıların azalmasına zemin hazırlayan bir durumdur⁸⁰.

Çapraz kategorizasyon modeli de gruplar arası stereotiplerin ve tarafgirliklerin azaltılmasında gerçek bir çözüm olarak ileri sürülmektedir⁸¹. Bourhis ve arkadaşlarına göre çapraz kategorizasyonun olumlu etkisi çoklu sosyal kategorilerin var olduğu gerçek sosyal bağlamlarda gözlemlenebilir. Çünkü farklı ırk, din, mezhep ya da sosyal grubun bulunduğu bir sosyal çevrede çok çeşitli çapraz ilişkiler söz konusu olacağı için, bu tür ortamlarda bireyin sosyal çevresini basitleştiren tek biçimli algılaması kognitif açıdan son derece zordur⁸². Bu sebeple onlar farklı gruplara yönelik daha zengin bir bilişsel repertuara sahip olacakları için, bu durum ister istemez stereotiplerin kullanılmasını azaltıcı bir etkiye sahip olacaktır. Bu tür izah tarzlarına rağmen bu yaklaşımı yine de ihtiyatla karşılamak gerekir. Çünkü Hewstone, İslam ve Jüdd'in Bangladeş'te yaşayan Müslümanlarla Hindular üzerinde gerçekleştirdikleri bir çalışmada elde ettikleri sonuç; çapraz kategori durumunda pek çok faktörün devreye girdiğini ve bunların yerine ve durumuna göre sosyal algıları, yargıları ve stereotipleri etkilediğini ortaya koymuştur. Gerek bu çalışmanın, gerekse buna benzer diğer araştırmaların sonuçlarını dinler arası diyalog çerçevesinde değerlendirecek olursak şunları söyleyebiliriz: Mesela ırk (Türk-Alman) ile dinin (İslam-Hristiyanlık) aprazlandığı bir durumda Müslüman Türk, Hristiyan Türk, Müslüman Alman ve Hristiyan Alman olmak üzere dört farklı olasılıkla karşılaşmaktayız. Bu da burada ifte iç grup, ifte dış grup ve bir taraftan i, diğer taraftan dış grup olmak üzere dört çapraz grubun olduğu anlamına gelmektedir. İşte bu süreçte ifte iç grup tamamen olumlu değerlendirilirken (Türk ve Müslümanlar için "Müslüman Türk" kategorisi ya da Alman Hristiyanlar için "Hristiyan Alman" kategorisi), ifte dış grup (Müslüman Türk için Hristiyan Alman kategorisi) tamamen olumsuz olarak algılanmakta ve değerlendirilmektedir. Yapılan araştırmalar ortaya koymaktadır ki, ifte dış grup olarak kabul edilen kişilere ve gruplara karşı olumsuz stereotipler, önyargılar ve ayrımcılık olanca şiddetiyle devam etmektedir. Ancak tekli iç grup ya da tekli dış grup durumunda ise stereotip, önyargı ve ayrımcılığın belli oranda azaldığı tespit edilmiřtir⁸³. Bu sonuçlar dinler ve inançlar arası diyalog çerçevesinde düşünülecek olursa şunlar söylenebilir: İnsanlar günlük hayat içerisinde birbiriyle keşişen kimliklere sahip olsalar da, bunlardan bazıları onlar için daha başat bir karakter arz etmektedir. Özellikle geleneksel ve tranzisyonel toplumlarda bu durum rahatlıkla gözlenmektedir. Bu anlamda bir Müslümanın bir Hristiyana ya da bir Yahudiye yönelik stereotipik bakışlarının ve önyargılı tutumlarının etkisinin azaltılması, onun çapraz aidiyetleri içerisinde başat kategorinin ne olduğu ile alakalıdır. Başat olmasa da, kısmen örtüşen aidiyetlerde ise, (mesela farklı dinden olsa da aynı dili konuşmak, aynı ırktan olmak, aynı memlekette yaşamak vs.) stereotipler ve önyargılar azalsa bile tamamen ortadan kalk-

80. Bk. Bourhis / Gagnon / Moıse, "Discrimination", s. 194-195; Bourhis / Gagnon, "Les Préjugés", s. 764; Yzerbyt / Schadron, *Connaitre et Juger Autrui*, s. 50.

81. De la Haye, Anne-Marie, *La Catégorisation des Personnes*, PUG, Grenoble 1998, s. 80.

82. Bourhis / Gagnon / Moıse, "Discrimination", s. 197.

83. Doise, Willem, "Les Relations Entre Groupes", *Psychologie Sociale*, Éd: S. Moscovici, PUF, Paris 1984, s. 263; Bourhis / Gagnon / Moıse, "Discrimination", s. 197.

mayacaktır. Ancak bir Müslümanın hiçbir açıdan aidiyet hissetmediği öteki inanç mensuplarına yönelik tutumlarındaki olumsuzluk ise azalmayacaktır. Sonra çoğu kere başat kategori olarak din ağırlığını hissettirince, diğer aidiyetler arka plana atılacaktır. Buna göre çapraz kategori durumunda her ne kadar kognitif olarak stereotip ve önyargı gibi fenomenlerin azalacağı iddia edilse de, gerçek hayatta bu durum oldukça tartışmalıdır⁸⁴. Dolayısıyla dinler ve inançlar arası diyalogda çapraz kategorizasyona güvenmek pek umut verici görünmemektedir.

Bu noktada *kategori farklılaşması* diye bilinen bir başka süreç de devreye girmektedir. Sosyal kimlik teorisinin grup içi benzerliklerin ve gruplar arası farklılıkların vurgulanmasını kategori farklılaşmasına bağlayan Doise ve Deschamps, kişilerin farklı kategorilere farklı tepkiler verdiklerini söylemektedirler⁸⁵. Buna göre bir Müslümanın Hıristiyanlara yönelik stereotipleri, önyargıları, sosyal mesafe tercihleri vs. her ne kadar olumsuz olsa da onun Fransız, İngiliz, Amerikan, Yunan veya Ermeni Hıristiyanlara yönelik duygusal reaksiyonları daha farklı bir görüntü arz etmektedir. Nitekim Yapıcı tarafından yapılan bir çalışmada bu durum teyit edilmiştir⁸⁶. Öyleyse dinler arası diyalog çalışmaları sürdürülürken kategori farklılaşmalarına da dikkat edilmeli ve toplum içerisinde “düşman” olarak algılanan irkî-dinî gruplar ile “dost” veya en azından “nötr” olarak değerlendirilenlerin arası ayrılarak olumlu örnekler ön plana çıkarılmalıdır.

4) Karma Yöntemler:

Önyargılarla ve stereotiplerle mücadele etme hususunda dile getirilen teorilerin çeşitli açılardan tenkit edilmesi, bu konuda eklettik ve bütüncül modellerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu modeller içerisinde en çok dikkati çekenlerden birisi de Arnold Rose'un yaklaşımıdır. O teorik tartışmalara girmeden yasal bir zeminde önyargılarla ve stereotiplerle mücadele etmenin gereği üzerinde durur. Ona göre ilk yapılacak iş, bıkmadan usanmadan peşin hükümlerin ve kalıp yargıların ekonomik, entelektüel, sosyal ve psikolojik zararlarını halka anlatmak ve bunlardan kurtulmanın hem birey olarak insanın kendisine hem de içerisinde yaşadığı topluma getireceği faydaları ortaya koymaktır. Ancak bu yeterli değildir. Birbirlerine yönelik antipatileri olan ve birbirlerini olumsuz bir şekilde değerlendiren kişiler ve gruplar arasında sosyal ilişkiler geliştirilmelidir. İnsanlara demokrat olma ve hoşgörülü davranma tarzları küçük yaşlardan itibaren öğretilmelidir. Bu çerçevede önyargıların ve stereotiplerin yeni yetişen nesle transfer edildiği dönem olan çocukluk ve okul dönemlerine özellikle dikkat etmek gerekir. Kalıp yargılar oluşuktan sonra bunlarla mücadele etmek yerine, henüz onlar oluşmadan, yani çocuklara aktarılmadan evvel söz konusu bu olumsuz transferin gerçekleşmesini önlemeye çalışmak gerekir⁸⁷. Rose'un yaklaşımını takip ederek söyleyecek olursak, dinler ve inançlar arası diyalogun önünde engel teşkil eden stereotipik tavırlar ve önyargılı tutumla-

84. Çapraz kategorizasyon konusunda daha fazla bilgi için, bk. Yapıcı, *Gençlerde Dini Kalıp Yargılar*, s. 74-80.

85. Doise, Willem / Deschamp, Jean-Claude / Meyer, Gil, “Acentuation des Ressembles Intra-Catégorielles”, *Expérience Entre Groupes*, Éd: W. Doise, J.-C. Deschamps, Mouton, Paris 1979, s. 281-282.

86. Bk. Yapıcı, *Gençlerde Dini Kalıp Yargılar*, s. 147-148, 186, 221-222.

87. Rose, Arnold M., *L'origine des Prejuges*, Unesco, Paris, s. 40-41.

rın olumsuz etkilerini azaltabilmek için çok çeşitli yöntemler devreye sokulmalı, bireyin sosyalleşme sürecine de özellikle dikkat edilmelidir.

Karma modellerden bir diğeri de Klineberg'e aittir. Ona göre de farklı gruplara eşit hak ve imkanlar verebilmek için yasal tedbirler alınmalıdır. Ancak bu yeterli değildir. Yasalar çıksa bile insanlar yasalara uymayabilirler. Bu sebeple yasalara karşı saygılı olmayı da öğretmek gerekir. Sonra stereotipleri besleyen örf, adet ve gelenek gibi kültürel unsurlar gözden geçirilmelidir. Kitle iletişim araçlarının da desteği ile gruplar arası temas ortamı sağlanmalıdır. Bu arada sivil toplum örgütleri devreye sokulmalı, dinî veya siyasî liderlerden destek alınmalıdır. Bütün bunların yanında Klineberg, bireyleri bilgilendirici eğitim programların hazırlanması, gruplar arası ilişkilerin teşvik edilmesi, stereotipleri ve önyargıları destekleyen kültürel, siyasî ve ekonomik yapının değiştirilme-ye çalışılması gibi hususlara da dikkat edilmesi gerektiğini söylemektedir⁸⁸.

Problemi önce teşhis edip sonra tedavi etmek gerektiğini söyleyen Krech ve Crutchfield ise, stereotiplerin ve önyargılı tutumların değiştirilmesi veya yok edilebilmesi için psikolojik, sosyolojik, kültürel, siyasî, ekonomik vb. faktörlerin dikkate alınması gerektiği üzerinde uzun uzun durmakta ve bu arada propaganda, eğitim-öğretim ve grup terapi süreçlerinden faydalanılması gerektiğini ifade etmektedirler⁸⁹.

Bütün bu açıklamalara yakından bakacak olursak, stereotiplerle ve önyargılarla mücadele de eğitim-öğretim ve bilgilendirme çok önemli bir yer tutmaktadır. Esasen bu tavır pek çok araştırmacıda gözlenmektedir. Zira dinler ve inançlar arası stereotip, önyargı ve ayrımcılık gibi fenomenlerin eğitim ile giderilebileceği ısrarla savunulmaktadır. Bu bağlamda Abdurrahman Küçük'e göre, insanlar hem mensup oldukları dini, hem de diğer dinleri doğru bir şekilde tanırsa veya yanlış tanımazsa diyalog ve işbirliği daha rahat bir şekilde sağlanabilir⁹⁰. Beyza Bilgin de dinler ve mezhepler arası diyalogun yolunun eğitim sisteminden geçtiği kanaatindedir⁹¹. Köylü'nün aktardığına göre Hans Küng de dinler arası diyalogun gerçekleşebilmesi için dinlerin doğru bir şekilde bilinmesine ihtiyaç olduğu kanaatindedir. Köylü de aynı anlayışı taşımakta ve "dinler arası diyalogun temel şartı her din mensubunun diğer din hakkında objektif ve doğru bilgiye sahip olmasıdır. Dinler arası diyalog da dünya barışı da bir bakıma buna bağlıdır" demektedir. Ona göre dinler olumlu ya da olumsuz amaçlar için kullanılabilmesine göre, doğru bilgilere ulaşma son derece önemlidir⁹². Akaşe de diyalogun temelini kişinin hem kendi dinini, hem de muhatabının dinini çok iyi bilmesine dayalı olduğunu söylemektedir⁹³. Nitekim yapılan deneysel araştırmalar bu durumu teyit etmektedir. Kahnemen ve Tversky ile Nisbett, Zukier ve Lembey'in yaptıkları çalışmalarda yetersiz ve yanlış bilgilenden kaynaklanan stereotiplerin ve önyargıların değiştirilmesinin mümkün olduğu ortaya konmuştur⁹⁴. Weber ve Croker'de karşıt bilgiler

88. Klineberg, *Psychologie Sociale*, s. 605-614.

89. Bk. Krech, David / Crutchfield, Richard S., *Sosyal Psikoloji Teori ve Sorunlar*, Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, (Çev. E. Güçbilmez, O. Onaran), Ankara tız , s. 228-229, 570-592.

90. Küçük, Abdurrahman, "Dinler Arası Diyaloga Neden İhtiyaç Vardır?", *Dini Araştırmalar I*, Ankara 1988, s. 37

91. Bilgin, Beyza, "Mezhepler ve Dinler Arasında Eğitim ve İşbirliği", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 39, Ankara 1999, s. 9-19.

92. Köylü, *Dinler Arası Diyalog*, s. 15.

93. Akaşe, "Dinler Arası Diyalog Üzerine Bazı Düşünceler", s. 28.

94. Yzerbyt / Schadrin "Stéréotypes et Jugement Sociale", s. 150

sunularak stereotipik inanışların ve önyargılı tutumların değiştirilebileceğini gösteren oldukça ikna edici veriler elde etmişlerdir⁹⁵.

Bireysel bir yaklaşımdan hareketle farklı kültürler arasındaki stereotipleri ve bunlardan beslenen önyargıları azaltma veya bunların gruplar arası ilişkilerdeki tesirini yok etme hususunda iletişim uzmanları da bir eğitim modeli geliştirmeye çalışmışlardır. Bu konuda J. R. Ladmiral ve E. M. Lipiansky'nin araştırmaları özellikle dikkat çekicidir. Bu iki araştırmacı iki grup arasındaki çatışmaların karşılıklı stereotiplerin bir sonucu olarak ortaya çıktığından hareketle farklı dinî, etnik, kültürel grupların birbirleriyle anlaşmalarını engelleyen bariyerleri ortadan kaldırmak için, onların birbirlerine yönelik stereotiplerini bilmeleri gerektiği üzerinde durmaktadırlar. Çünkü insanlar diğerlerine yönelik kanaatlerinin birer stereotip olduğunu bilmeden bunları değiştirmesi mümkün değildir. İnsanlar birbirlerine yönelik kalıp yargılarını düşündükleri zaman, ister istemez bunları besleyen ve destekleyen sosyal ve tarihsel gerekçeler üzerinde de beyin jimnastiği yapacaklardır. Bu da beraberinde birbirlerine yönelik karşılıklı ithamların haksız ve yersiz olduğu duygusunu ortaya çıkaracağı için yavaş yavaş stereotiplerin olumsuzdan olumluya doğru değişmesine zemin hazırlayacaktır. Nitekim Adamakis'in verdiği bilgiye göre, UNESCO tarafından dinler arası diyalogun başarılı olabilmesi için eğitime önem verilmesi ve bölücü stereotiplerle mücadele edebilmek için medyaya özgün enformasyon sunulmasının gerekli olduğu belirtilmiştir⁹⁶. Hatta bilgilendirme ve eğitim sürecinde kitle iletişim araçlarının desteğinin alınmasının dinler arası diyalog çalışmalarında etkili sonuçlar verdiği ileri sürülmektedir. Bu bağlamda gerek bizzat diyalogun başlatılmasında gerekse bunun önündeki engellerin alt yapısını oluşturan önyargıların ve stereotiplerin olumsuz etkilerinin azaltılmasında medyanın son derece önemli fonksiyonlar icra ettiğini belirten Thomas Michel, 1980'lerin sonunda Batı Trablus'ta bulunan "İslama Çağrı Cemiyeti" ile "Vatikan Dinler Arası Diyalog Papalık Konseyi"nin, dinin çağdaş iletişim araçlarındaki sunumu üzerine bir çalışma başlattığından bahsetmektedir. Bu ortak projeye katılan Müslüman kuruluşa göre, İslam dini modern filmlerde, televizyonda, romanlarda ve hatta haber programlarında *düşman*, *şiddet yanlısı* ve *deurimci* bir inanç olarak pazarlandığını düşünmektedirler. Vatikan'a göre ise, Hıristiyan inancı bazı Müslüman ülkelerde gerçek dinin *yozlaşmış* ve *bozulmuş* bir biçimi olarak sunulmaktadır. Bu da Hıristiyanların duygularını rencide etmektedir. Bu düşüncelerden hareketle her iki tarafın din bilginleri ve medya mensupları karma bir çalışma grubu oluşturmuştur. Altı yıl boyunca Batı Trablus, Roma ve Viyana'da süren seminerlerde iletişim araçlarının dinler ve dinî grupların tanıtılmasındaki rolleri tahlil edilmiş ve dinî gruplar arası önyargıların, yanlış anlamaların ve gerilimlerin aşılmasında medyanın anahtar bir rol oynayabileceği üzerinde durulmuştur. Medya nasıl önyargıları sürekli canlı tutarak korkuları keskinleştirip, gerilimleri artırmaya yol açıyorsa, aynı şekilde bunların yok edilmesinde de önemli görevler üstlenebilir, yani medyanın tutum değişimindeki etkin

95. Yzerbyt/Schadron, "Stéréotypes et Jugement Sociale", s. 157; De La Haye, *La Catégorisation des Personnes*, s. 54-55.

96. Bk. Adamakis, Emmanuel, "Yahudilik Hıristiyanlık ve İslam Arasında Diyalog", *Kültürler Arası Diyalog Sempozyumu*, İstanbul 1998, s. 57-58.

rolü kullanılabilir⁹⁷. Diğer taraftan böyle bir çalışma sürecinde diyalog sırf akademik olmaktan çıkmakta ve eyleme dönüşmektedir. Ancak bu yaklaşım da yeterli değildir. Zira bununla birlikte pek çok alanda işbirliği sağlayıcı temas ortamları da yaratılmamıştır⁹⁸. Başka bir deyişle, sadece kalıp yargıların neler olduğunu, bunların niçin var olduğunu bilmek yeterli görünmemektedir. Kuşkusuz bu da bir yere kadar gereklidir, ancak bunun çok farklı usullerle de desteklenmesi gerekmektedir. Çünkü Cüceloğlu'nun belirttiği gibi yaşamın bir parçası olan stereotipler, farkında olarak veya olmayarak, insanları günlük hayat içerisindeki sosyal ilişkilerinde, söylemlerinde ve değerlendirmelerinde etkileyerek, onları sık sık kalıp yargılı ifadeler kullanmaya sevk etse de, pek çok kişi peşin hükümlü bir tavırla hareket ettiği ve diğer insanlar stereotiplerle yargılandığı iddiasını açıkça reddeder. Sonra bunu kabul etseler bile, onları tamamen yok etme ya da bunların en azından etkilerini azaltma hususunda gerek bireysel gerekse toplumsal açıdan çok büyük zorluklarla karşılaşılır⁹⁹.

Farklı kuramları desteğine alarak kendi yaklaşımını ortaya koyan Stuard W. Cook'a gelince o, stereotiplerin ve önyargıların gruplar arası ilişkilere yansıyan olumsuz etkilerinin azaltılabilmesi için beş temel prensibe dikkat edilmesinin gerekli olduğunu söylemektedir:

a) Yüzeysel ilişkilerden ziyade kişisel ve samimi tanışıklıklar stereotiplerin azaltılmasında etkilidir¹⁰⁰. Çünkü eğer ilişkiler resmî bir düzeyde gerçekleşirse, bireyler birbirlerini gereği gibi tanıyamazlar. Halbuki farklı grup üyeleri bireysel özellikleriyle tanışıp sıcak ilişkiler kurdukları zaman birbirlerini daha rahat kabullenebilirler. Buna göre çeşitli din ve mezheplere mensup bireyler gerçekten birbirlerini kişisel olarak ve samimi bir şekilde tanıma imkanına kavuşurlarsa, aralarındaki sosyal mesafe ve stereotipler azalabilir. Mesela, Michel'e göre tutumların değişmesinde sadece teori yeterli değildir. Bunun diğer inançlardan insanları dost ve müstakbel mesai arkadaşları olarak bilecek kişisel girişimlerle de desteklenmesi gerekmektedir. Aslında bu durum diyalogun pratik hayata yansımaları biçiminde değerlendirilebilir. Bununla ilgili olarak Michel, Cizvitlerin Malezya'daki Müslüman gençlik örgütlerini ziyaret ederek inanç konularında sohbet ettiğini, benzeri programların Sih, Hindu ve Budist tapınaklarında da yürütüldüğünden bahsetmektedir. Buradan hareketle o, insanların tutumunda reel bir değişimin gerçekleşebilmesinin, sadece diğer din mensuplarının inanç ve ibadetleri konusunda bilgili olmakla değil, aynı zamanda inanç, yaşam, toplum ve ahlak meselelerini tartışmak ve diğer müminlerin Tanrıya nasıl ibadet ettiklerini görmekle sağlanabileceğini ifade etmektedir¹⁰¹.

b) Gruplar arası ilişki ortamında her iki grubun üyelerinin de eşit statüye sahip olması onların birbirlerine yönelik olumlu tutumlarını artıracaktır¹⁰². Statüler eşit olmadığı zaman ilişkiler kişisel yönelimli olmaktan ziyade, statü yönelimli olacaktır. Halbuki eşit statülere sahip olarak ilişki kurmak insanların birbirlerini tanımasını ve

97. Michel, "İnançlar Arası Diyaloga Çeşitli Yaklaşımlar", s. 41.

98. Amossy / Pierrot, *Stéréotypes et Clichés*, s. 42.

99. Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, s. 543.

100. De La Haye, *La Catégorisation des Personnes*, s. 53; Leyens / Yzerbyt / Schadron, *Stéréotypes et Cognition Sociale*, s. 69.

101. Michel, "İnançlar Arası Diyaloga Çeşitli Yaklaşımlar", s. 42-43.

102. De La Haye, *La Catégorisation des Personnes*, s. 53; Leyens / Yzerbyt / Schadron, *Stéréotypes et Cognition Sociale*, s. 69.

birbirlerine eşitmiş gibi davranmalarını kolaylaştıracaktır¹⁰³. Öyleyse Müslüman-Hıristiyan diyalogunda her iki kesimin de eşit statüde bulunması gerekmektedir¹⁰⁴. Bir tarafın hakim ve yönlendirici, diğer tarafın azınlık ve yönlendirilen konumunda olması stereotipleri ve önyargıları daha fazla tahrik edeceği için, bu durum diyalog çalışmalarını olumsuz etkileyecektir.

c) Toplumdaki yaygın sosyal normlar, gruplar arası sıkı ilişkiler kurabilmeye imkan vermemelidir¹⁰⁵. Zira gruplar arası temasın olumlu yönde sağlanabilmesi için sosyal desteğe ihtiyaç vardır. Eğer toplumsal yapı eşitliği, adil davranışı ve farklı gruplar arası evlilikten arkadaşlığa, komşuluktan iş ortaklığına kadar hemen hemen her türlü sosyal ve kültürel teması onaylıyorsa, bu durum dostane ilişkileri geliştireceği için stereotiplerde ve gruplar arası ayrımcılıkta azalma beklenebilir¹⁰⁶. Buna göre dinler arası diyalogun önemi sürekli olarak gündemde tutulmalı böylece bu teşebbüse halk düzeyinde destek sağlanmalıdır.

d) Gruplar arası ilişkiler yarışma ve rekabete dayalı değil, aksine karşılıklı yardımlaşma, dayanışma ve birlikteliği geliştirecek şekilde olmalıdır¹⁰⁷. Şerif'in deneylerinde de ortaya konduğu gibi, karşılıklı kalıp yargıları azaltmada en güçlü faktörlerden birisi, kuşkusuz iki farklı grubun ortak bir hedefe ulaşma hususunda işbirliği yapmasıdır. Daha önce bahsi geçen MuCARD örneği de bu fikri desteklemektedir.

e) Bireylerin ilişkili olduğu dış grup üyeleri kendilerine yönelik söz konusu stereotiplerin ve önyargıların yanlış ve geçersiz olduğunu ortaya koyacak davranışlar sergilemelidir¹⁰⁸. Zira kişiler mevcut yargılarına uygun davranışlarda bulunan bireylerle bir araya gelirse, bu durum onların stereotiplerini ve önyargılarını azaltmak yerine daha da artırabilir¹⁰⁹. Mesela bir Müslümanın "İslami saldırganlık ve terör üzerine kurulu bir din" olarak algılayan bir Hıristiyanla karşılaşması onun Hıristiyanlar hakkındaki önyargılarını kuvvetlendirecektir.

Burada dile getirdiğimiz bu beş şart, gerçekten de stereotiplerin ve önyargıların değiştirilmesinde ve yok edilmesinde etkili sonuçlar verebilir. Ancak söz konusu bu şartları gerçek hayatta bir arada bulmanın hemen hemen imkansız olduğunu da belirtmeliyiz.

D. SONUÇ

Görüldüğü gibi, gruplar arası hasmane ilişkileri ve bu ilişkilerin yerine göre sebebi, yerine göre de sonucu olan stereotipleri ve önyargıları azaltmanın, bunları ortadan kaldırmının kesin ve mucizevi bir çözümü yoktur¹¹⁰. Zira Sprott'un da belirttiği gibi, "bu tür kompleks tutumlar en azından bireysel, sosyo-kültürel ve durumsal faktörler

103. Morgan, *Psikolojiye Giriş*, s. 380.

104. Bk. el-Fadl Şelek, "Başlamayan Diyalog", s. 281; Tümer / Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 447.

105. De La Haye, *La Catégorisation des Personnes*, s. 53; Leyens / Yzerbyt / Schadron, *Stéréotypes et Cognition Sociale*, s. 69.

106. Atkinson / Atkinson / Hilgard, *Psikolojiye Giriş II*, s. 711.

107. De La Haye, *La Catégorisation des Personnes*, s. 53; Leyens / Yzerbyt / Schadron, *Stéréotypes et Cognition Sociale*, s. 69.

108. Leyens / Yzerbyt / Schadron, *Stéréotypes et Cognition Sociale*, s. 69; De La Haye, *La Catégorisation des Personnes*, s. 53.

109. Atkinson / Atkinson / Hilgard, *Psikolojiye Giriş II*, s. 711.

110. Bourhis / Gagnon, "Les Préjugés", s. 772.

gibi pek çok sebepten beslendiği için bunların değiştirilmesi hususunda hiçbir metot eurensele bir geçerliliğe sahip değildir¹¹¹ ”.

Bununla birlikte dinler arası diyalog, dinlerden ya da dinî kimliklerden tavizler verme yerine, Şerif'in de belirttiği gibi, üst amaçlarda birleşme ya da üst amaçlara ulaşmada ortak hareket etme şeklinde olmalıdır. Bu, kısmen etkili olabilir. Ancak buradaki işbirliği dini ilgilendiren konulardan daha çok, dünyevi hayatın problemlerine yönelik olmalıdır. Bu anlamda AİDS'le, cinsel sapkınlıklarla ve hastalıklarla mücadele, açlık ve fakirlikle mücadele, doğal afetlerde yardım ve destek sağlama, başçı bir dünyaya ulaşmada işbirliği, kişisel hak ve hürriyetlerin geliştirilmesi, din ve vicdan hürriyetinin sağlanması, aile kurumunun desteklenmesi gibi konularda farklı dinler aynı amaç doğrultusunda çalışmalıdır. Bunlar yapılırken de samimi bir tavır içerisinde olunmalıdır. Bu anlamda diyalogda anahtar kavram saygı ve samimiyet olmalıdır. İnançların hiçbir noktası, karşıdaki memnun olsun diye yok sayılmamalı ya da değiştirilmemelidir¹¹² ” Çünkü Akşe'nin de belirttiği üzere, *“diyaloga girmek pazarlık yapmak ya da uzlaşma ve taviz aramak olmadığı gibi, müdafaa ya da polemige girmek veya inanmayanlara karşı bir inananlar ittifakı yaratmak da değildir. Diyalog, misyon ya da davetin dolaylı bir yolu da değildir ve gizli bir gündemi de olmamalıdır¹¹³ ”.* Aksi halde diyaloga geçilecek kişi ve grupların dinî-sosyal kimliklerini tehdit altında hissetme durumları söz konusu olabilir. Bu da dinler ve inançlar arası çatışma, önyargı ve stereotipleri daha da şiddetlendirebilir. Şu halde dini gruplar arasında barış ve işbirliği oluşturmak isteniyorsa, inanan insana psikolojik rahatsızlık verecek söylem ve uygulamalardan uzak durmak gerekir. Ayrıca barış ve diyalog çalışmalarında karşılıklı samimiyetin yanı sıra insan sevgisi ve sosyal kimlikleri tehdit etmeyen bireyselliğin ön plana çıkarılması olumlu sonuçlara ulaşmayı nispeten kolaylaştıracaktır¹¹⁴ .

111. Bk. Sprott, W. J. H., *Psychologie Sociale*, Payot, Paris 1954, s. 135.

112. Bk. Akşe, “Dinler Arası Diyalog Üzerine Bazı Düşünceler”, s. 28; Krş. Tümer / Küçük, *Dinler Tarihi*, s. 446-447.

113. Bk. Akşe, “Dinler Arası Diyalog Üzerine Bazı Düşünceler”, s. 27.

114. Frankl, Victor E., *Duyulmayan Anlam Çılgılığı: Psikoterapi ve Hümanizm*, (Çev. S. Budak), Öteki Yayınları, Ankara 1994, s. 62.

